

Mire megszoktam a mozdulatlanságot, kezddetek hozzászokni a háborúhoz. Csak-hogy most nem fogok tudni elmenekülni, maradok ezen az ágyon, ami már a sokadik réteg festékből is ledobott egy darabot.

Szalai Júlia

REJTETT FELHAJTÓERŐK: A SIKERES NAGYVÁLLALKOZÓK CSALÁDI HÁTTERÉRŐL*

Nagyvállalkozó az emberből soha nem teljesen véletlenül és nem is egyik pillanatról a másikra lesz. Igaz, a szerencsének sokszor (talán: mindig) van némi szerepe a dologban; meg az is igaz, hogy az elindulást kétes vagy akár kárhoztatható lépések sora kísérheti. Mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a sors kegye, a busás örökség, a nagy vagyon, a bőkezű rokonai támogatás, sőt a jó összeköttetések mozgósítása vagy a nyílt vesztegetés sem elég másra, mint legfeljebb a megalapozásra – ezekből a „hozományokból” vállalkozni és tartósan lábon maradni nem lehet. Ahogyan azt a témával foglalkozó klasszikus gazdaságtörténeti és szociológiai munkák mellett immár friss kutatásokból és az elmúlt másfél évtized hazai tapasztalataiból is megtanulhatuk;¹ a kedvező körülményeken és a „csillagok állásán” túl a sikeres vállalkozói karrierhez ugyanis családi és közösségi feltételek, sajátos képességek, valamint az életút során felhalmozott ismeretek és készségek egész tárháza szükségeltetik.

Ez a megfontolás vezetett bennünket, amikor Laki Mihállal és munkacsoportunk időközben elhunyt harmadik tagjával, Vajda Ágnessel hozzáfogtunk, hogy szociológiai, közgazdasági, gazdaságstatisztikai módszerek ötvözetére épülő empirikus kutatás¹ révén igyekezzünk összerakni az ezredfordulóra a magyar gazdaság élvonalába emelkedett vállalkozók egykori „hozományának” alkotóelemeit, továbbá megtudni, hogy mit is kezdtek azzal az ún. *átalakulás* évein. Közelebbről arra voltunk kíváncsiak.

* A tanulmány az ezredforduló magyar nagyvállalkozóiról Laki Mihállal írt könyvünk családtörténeti fejezetének némileg átdolgozott változata. A könyv *VÁLLALKOZÓK VAGY POLGÁROK?* címmel a közeljövőben jelenik meg az Osiris Kiadó gondozásában.

¹ E helyütt nem térhetünk ki a kutatás módszertanának, mintavételi eljárásának és elemzési technikáinak részletes ismertetésére. Annyit azonban fontos kiemelnünk, hogy a vizsgálat törzsét az a közel félszáz strukturált mélyinterjú adta, amelyeket a gazdaság különböző ágazataiban és az ország különböző területein tevékenykedő, legalább egymilliárd forintnyi éves forgalmat lebonyolító és több száz embert foglalkoztató cégek élén álló tulajdonos-menedzser vállalkozókkal folytattunk. A mintegy másfél órás mélyinterjú kérdésblokkjai a vállalkozás történetének és jelenlegi működtetésének részletes feltérképezésén túl beszélgetőpartnereink élet- és munkaútjának, a tanulás iskolai és azon kívüli formáinak, gyermekkori, illetve mai családi, baráti és közösségi kapcsolatrendszerük, valamint életformájuk meghatározó elemeinek megismerésére irányultak, továbbá igyekeztek feltárni közéleti részvételük és politikai, világnézeti beállítódásuk néhány fontos vonását.

csiak, hogy a rendszerváltó évtized felbolydult viszonyai közepette honnan és hová vezetett az útjuk: hogyan „csinálták”, amit elértek, illetve hamar gyarapodó gazdasági befolyásukhoz az idők folyamán miféle régi és új társadalmi szerepeket társítottak? Magyarán, hová jutottak gazdasági erőben és hová társadalmi pozícióban?²

Jócskán merítve a kérdéskör klasszikus és friss gazdaság- és társadalomtörténeti, szociológiai, valamint pszichológiai irodalmából (ugyanakkor törekedve a jelenséget övező szélsőséges indulatok és előítéletek kiiktatására), a kutatás előkészítésének folyamatában körvonalazódó egyik legerősebb kiinduló feltevésünk így szól: lett légyen bármi is az útja annak, ahogy a vállalkozásuk alapját képező nagy tulajdonhoz hozzájutottak, a mai magyar nagyvállalkozók mégsem varázsütésre, mintegy a „semmiből” hódították meg a gazdasági hierarchia csúcsát. Életútjuk alakulásában minden bizonytalanságra lelünk majd valamiféle *készenlétnek*:³ tudás, beállítódás, nyitottság, rátermettség és a „rámozdulás” képessége valamifajta olyan együttesének, amelyet csak mozgósítani kellett, amikor arra eljött az idő, és megnyíltak az első lehetőségek. Persze, ha a készenlét megvolt is, annak életre keltése további készségeket követelt: vállalkozó szellemet, fantáziát, a helyzetek és lehetőségek gyors áttekintésének képességét, dönteni tudást és – mindenekelőtt – mozgékonyt. Úgy véltük azonban, hogy ez utóbbi készségegyüttes sem veleszületett adottságok kérdése (bár bizonyára azok is fontosak), hanem jóval inkább a tágran értelmezett társadalmi mozgékonyt, a családban, illetve más közvetlen közösségekben látott és tanult előre- és felfelé törekvés terméke.

Abból indultunk ki tehát, hogy a rendszerváltás éveiben megtett nagy ugrás *az egyén életútja felől tekintve* valószínűleg nem (teljesen) váratlan esemény; azt hosszabb előtörténet, felfelé törekvő pályáút és a korábban megszerzett előnyös társadalmi pozíció megőrzéséért végzett gondos „életmunka” készítette elő. Úgy véltük továbbá, hogy a feljutáshoz önmagában a tulajdon mint vagyonerék nem lett volna elegendő, ha a később nagyvállalkozóvá lett szereplők „valahonnan” nem tudják, hogy azzal mit is kezdenek. Így életük korábbi szakaszában szert kellett már tenniük azokra a felhajtóerőkre, amelyek birtokában a vagyontól mint lehetőségből élő vállalkozást – méghozzá nagyvállalkozást – teremtettek, s mind gazdasági, mind társadalmi környezetükkel el is fogadtatták, hogy a tulajdon megtartására hosszabb távon is képesek.

² Tudjuk, sokak e kérdések olvastán csak indulatosan legyintenek: „Hogyan csinálták?! Jól tudjuk! Összeharácsolták a vagyont, és ma gondosan ülnek rajta, mintha öröktől fogva jogos tulajdonuk volna!” Hadd válaszoljunk erre így: „Hát biztosan voltak harácsolók is. Meg biztosan voltak olyanok is, akik máshogyan jutottak a vállalkozásukat megalapozó forrásokhoz. De akárhány módon keletkezett a vagyon, abból legfeljebb elindulni lehetett. Az igazi kérdés az, hogy mik voltak a lépések, amik ezután következtek. Hogyan kezdett élni, termelni, forogni, fialni és gyarapodni a pénz, ha mára nagy *vállalkozás* nőtt belőle? És működte-tőjével mi történt közben? – Persze mindennek ellenére az „utóélet” nem feledtetheti a tulajdon megszerzésének módját. A kutatásunkból kibontakozó kép azonban ebben a tekintetben is korrigálja a közfelfogásban a „pártkatonákból lett tőkésokről” élő kép egyoldalúságát. Az induló vagyon felhalmozására kínáló sokféle utat itt nincs módunk részletesen bemutatni. Annyit azonban hadd emeljünk ki, hogy interjúalanyaink háromötöde már csak azért sem szerezhette induló tőkéjét politikai hatalma „átkonvertálásával”, mert soha még tagja sem volt az MSZMP-nek, funkcionárius meg végképp nem. A nagyvállalkozókkal folytatott beszélgetéseink ugyanakkor megvilágítják a vagyonszerzés kevesebbet emlegetett, ám igen hatékonynak bizonyult másik útját: a korai bekapcsolódást a második gazdaságba, illetve a nyolcvanas évek lassan terjeszkedő magángazdaságába.

³ A készenlét fogalmát a szó itt használt értelmében a modern szociálpszichológiából, mindenekelőtt George H. Mead munkásságából kölcsönöztük. (G. H. Mead: ÉNMEGVALÓSÍTÁS A TÁRSADALMI SZITUÁCIÓBAN. In: *ÚO: A PSZICHIKUM, AZ ÉN ÉS A TÁRSADALOM*. Gondolat, 1973. 254–264. o.)

E gondolatsor jegyében interjúvázlatunkban nagy súlyt helyeztünk a lehetséges *felhajtóerők* vizsgálatára: a családi indításra, a földrajzi térben megtett út dinamizáló hatására, az iskolázás és a széles értelemben vett tanulás folyamataira, az előrejutást segítő kapcsolatok hálójára, valamint a felnőttkori család kínálta mozgáspályák feltérképezésére. Mindezekben az életszférákban elsődlegesen azt kutattuk: vajon akár a gyermekkori indulásban, akár az iskolák megválasztásában, majd a továbbtanulásban, a pályaválasztásban és a felnőtt önálló élet kialakításában rábukkanunk-e a *társadalmi mozgékony-ság*, a feltűnő *dinamika* előképeire és motívumaira. E hangsúlyosan dinamikaorientált megközelítésből pedig az is adódott, hogy elemzésünk első körében másodlagosnak tekintettük azt a konkrét társadalmi pozíciót, ahonnan interjúalanyunkat vagy családját a mozgás továbblendítette,⁴ figyelmünket inkább maga a *lendület* kötötte le.

Persze tudatában vagyunk annak, hogy a dinamizmus hátterében legfeljebb analitikusan különíthető el a nagyszülőktől, szülőktől kapott indítás, a jól megválasztott iskola, a kezdő lökéseket adó első munkahely, a szerencsés párválasztás és megannyi más tényező hatása – a való életben mindez többnyire egymástól sem függetlenül, de mindenestre szorosan egymásra vetülve és összefonódva jelentkezik. Mégis, ha érdeklődésünk elsősorban arra irányul, hogy a nagy lendülettel célba vett új vállalkozói pozíciók hátterében felgöngyölíthetők-e a *dinamizmus társadalomtörténeti előzményei*,⁵ akkor

⁴ A későbbi – finomabb – elemzésben ez utóbbi szempont természetesen ismét igen fontos lesz számunkra. Hiszen a kiindulási helyzetek közelebbi vizsgálata vezet majd el bennünket a vállalkozói életfordulatot tápláló motívumok, illetve a karrier egyes lépéseit befolyásoló háttértényezők bonyolult szövedékének felfejtéséhez. E gazdaságon kívüli tényezősor figyelembevétele adhat azután kulcsot a kezünkbe ahhoz, hogy értelmezni tudjuk a felemelkedésüket szociális „távolugrásként”, folyamatos „feltörekvésként”, helymegtartó „önvédelemként” vagy történelmi „jövátételként” végrehajtott mai nagyvállalkozók alább bemutatandó típusainak habitusában, világlátásában, értékrendjében és politikai viszonyulásaiban mutatkozó jelentős különbségeket. (Persze e különbségek ott munkálnak vállalkozásaik és mindennapi életük vitelének megannyi gyakorlati mozzanatában is. Ez utóbbiak tárgyalása azonban kívül esik cikkünk keretein.)

⁵ Olvasónkban felmerülhet a kérdés: vajon nem merészkedünk-e túl messzire, ha interjúinkból családok generációinak történetét, mi több, a magyar társadalom elmúlt évtizedei társadalomtörténetének egyes metszeit kívánjuk rekonstruálni? Lehet-e ilyesmiben a mindig elfogott emberi emlékeztet, a személyes sors által jelentősen átszínezett egyéni interpretációk hitelére és forrásértékére építeni? Noha a kérdést alapvető fontosságúnak tekintjük, részletes megválaszolására és a módszer mellett felsorakoztatható érvek taglalására e helyütt még sincs módunk. Bővebb kifejtés helyett ezért kénytelenek vagyunk hivatkozásokkal beérni. Mindenekelőtt hangsúlyoznánk, hogy a módszert illetően meglehetősen hagyománykövetők voltunk. Az interjúk kérdéssorának összeállításában, a beszélgetések közléseinek, elharapásainak, elhallgatásainak és építkezési szerkezetének értelmezésében munkánk a közel három évtizede folyó hazai *oral history-kutatásoknak* az idők során felhalmozott kérdezőtechnikai, feldolgozási és elemzési tapasztalataira épített, és közvetlenül merítkezett azokból a tanulságokból, amelyekre a hazai szociálpolitikai és szociális munkás képzésben dolgozó szociológusok kollektívája az oktatás egyik fő pillérének tekintett többgenerációs családtörténeti munkák elkészít(tet)ése során jutott. (Erről lásd bővebben: Szalai Júlia: TÖRTÉNELMI PRIZMÁK. ELŐSZÓ. In: Horváth Ágota [szerk.]: AZ ELMESÉLT IDŐ. CSALÁDSORSOK A HUSZADIK SZÁZADBÓL. Max Weber Alapítvány–MTA Szociológiai Intézet–Kávé Kiadó, 1997. 9–19. o.) Saját tapasztalatainkon és a módszer előnyeinek, korlátainak, illetve csapdáinak bőséges nemzetközi irodalmán kívül – amely utóbbinak remek összefoglalását adja Paul Thompson számos kiadást megért, eredetileg 1978-ban íródott könyve (P. Thompson: THE VOICE OF THE PAST. ORAL HISTORY. Oxford University Press, 1990) – immár kiváló és friss szemű hazai történeti munkára is utalhatunk. Gyáni Gábor társadalomtörténésznek a múltbéli emlékek felidézésének sajátosságaival foglalkozó, nemrégiben megjelent tanulmánykötete meggyőző érvekkel száll vitába a „hitelességnek” a történettudományt – és nyomában: a közgondolkodást – uraló tradicionális felfogásával, és teszi le voksát a személyes elbeszéléseken nyugvó történelemrekonstrukciónak a tényfeltáró módszerek arzenáljába való (újra)beiktatása mellett. (Gyáni Gábor: EMLÉKEZÉS, EMLÉKEZET ÉS A TÖRTÉNELEM ELBESZÉLÉSE. Napvilág, 2000.)

talán nem kell részletesebben indokolnunk, hogy miért helyezünk kitétetett hangsúlyt a családi háttér kérdésére.

Interjúalanyaink élettörténeti visszatekintésére építve ezért itt most arra keresünk választ, hogy vajon volt-e honnan örökölniük az ezredvég magyar nagyvállalkozóinak a „jó időben, jó helyen” mozgásba hozott késztetéseket és készségeket? Vagyis: *családi mintaként* hozták-e magukkal a feljebb jutás vágyát és megannyi tudáselemét, s ha igen, akkor mi volt e vágyak és tudások más időkre szabott korábbi tartalma?

A kutatás kezdetén magunk sem gondoltuk, hogy interjúinkból ilyen elsöprő erejű igenlő választ kapunk majd kérdésünkre, és még kevésbé reméltük, hogy eredményeink a vázolt hipotézist ilyen egyértelműséggel igazolják majd vissza. Márpedig adataink azt mutatják, hogy a „készenlét” és a „mozgékonyosság” készségegyüttese a nagyvállalkozóvá válás talán *legerőteljesebb* meghatározója, a készségegyüttes átadásának formája pedig a felfelé törekvős generációkon átívelő, mélyen ülő aspirációja. Ha egy pillanatra zárójelbe tesszük, hogy a mozgások a társadalmi piramis mely konkrét pontjai között zajlottak le, és figyelmünket csak a generációk pályáivének *irányára* összpontosítjuk, akkor meg kell állapítanunk: a nagyvállalkozóvá válás előkészítése két-három évtizedekkel korábban kezdődött,⁶ s az utódok már korán arra szocializálódtak, hogy soha késszenek ne vegyék, amiből indultak, továbbá, hogy mindig valami „többre” vágyjanak. Ez az apáról fiúra szálló beállítódás az esetek többségében azután valóban fokozatos előrejutást eredményezett, s a fokozatosság fontos eleme volt annak, hogy nagyvállalkozóink a „nagy ugrást” már biztos háttér fedezetével teheték meg. Nemcsak ők maguk, de családjuk más tagjai is hosszabb ideje a társadalom felső és középrétegeibe tartoztak, ugyanakkor mindenki számon tartotta még, hogy az adott társadalmi hely viszonylag új, és semmiképp sem öröktől van a család birtokában.⁷ Azaz miközben már jó ideje otthonosan lakták és lassacskán „begyakorolták” az elért kedvező pozíciót, az mégsem vált teljesen természetessé és magától értődővé a számukra; a családi emlékezet számon tartotta még a munkát, amit az új hely elfoglalása érdeké-

⁶ Interjúinkból kigyűjtöttük és részletesen kódoltuk a szülők foglalkozástörténetét, főbb munkahelyeit, valamint azt is, hogy pályájuk során betöltötték-e vezetői pozíciókat. A nagyszülői háttér ismeretében ezeknek az építőelemeknek a figyelembevételével tipizáltuk a kibocsátó családok (pontosabban: szülői házaspárok) mobilitási ívét. Az eredmény valóban azt jelzi, hogy a „rákészülés” többgenerációs folyamat. Negyvennyolc interjúalanyunk közül tizenketten kétkezi dolgozók (főként: hajdan föld nélküli paraszt) nagyszülők fiainak-lányainak gyermekei. (Közöttük fontos alcsoportot képvisel az öt család, amelyben a szülők felnőtt fejjel utóbbi nagyot léptek előre – továbbtanultak, kiemelték őket stb. –, s így pályájuk íve sok éven át mintegy gyermekükével párhuzamosan emelkedett.) Interjúalanyaink közül a legtöbben – harmincegyen – olyan családokba születtek, ahol más a korábbi generációk is a megfelelő korszak hierarchiájának középrétegeibe tartoztak, s ahol a szülői életfeladat e „középosztályi” helyzet védelme, fokozatos javítása vagy különböző történelmi, politikai megingások utáni rekonstrukciója és stabilizálása volt. Mindössze négyen akadtak, akiknek szülei a nagyszülőkhöz képest „megcsúsztak”, s a családi pályáiv irányza az apai generációban a szülők nyugdíjba vonulásáig vagy haláláig lefelé mutatott. (Egy esetben a generációs pályáiv a rendelkezésre álló információk töredezettsége miatt nem volt rekonstruálható.)

⁷ Interjúink gyakran visszaköszönő sajátossága volt a családtörténet „sorsfordító” kulcsfiguráinak büszke számontartása. Azaz a családi legendárium fontos része volt és maradt a tudás: az elődök valahonnan *messziről* („lentről”, a „határon túlról”, sok megpróbáltatás után „a padlóról” stb.) jöttek, s a felmenők között volt(ak) valaki(k), aki(k) valamikor megtette(k) azt a bizonyos *döntő* lépést. Az utódok pedig máig számon tartják, hogy e döntő lépés nélkül ők maguk sem lennének ott, ahol ma, továbbá tudatában vannak annak is, hogy az előd(ök) erőfeszítése morális kötelezettséget ró rájuk: dolguk legalább az elért családi pozíció megtartása, de ha egy mód van rá, akkor további javítása és tartalmi gazdagítása.

ben az elődök elvégeztek, s mindenki jól tudta azt is, hogy az erőfeszítések ellenére a család státusa akár meg is inoghat. Más szóval a hely megtartásáért éppen úgy és éppen annyit kell dolgozni, mint kellett a korábbi nemzedékeknek annak eléréséért – a karbantartás tehát az építőmunka szerves része.

Ez a több generáción át zajló építkezés olyan fontos előfeltételnek látszik, hogy az ellenkezője az, ami ritkaságszámba megy.

Válaszadóink között mindössze *heten* voltak igazi *első generációs* sikeremberek, olyanok tehát, akik valóban lenről – szegényparaszti közegből vagy képzetlen munkásszülők gyermekeiként – indultak, s mindent, amit elértek, a szó szoros értelmében maguknak köszönhettek. Bár számosság tekintetében övük a legkisebb csoport, mégis külön típusként, az „amerikai álom” hazai valóra váltóiként kell róluk beszélnünk. Élettörténetük a rendkívüli tehetség és a szerencse találkozásának története – a királyfivá lett szegény vándorlegény népmesei motívumának ezredvégi változata. Egyikük ezt így fogalmazta meg:

„1989-ben járunk, tehát nagyon... világos, világos üzenete volt számomra a dolognak, hogy sok munkával, némi szerencsével, amennyiben az ember.. megfelelő, megfelelően... osztja be a saját... energiáit és rendelí alá az adott célnak, akkor; akkor többé-kevésbé ambíciókkal is el lehet érni célokat, és néha a tudást az ambíciók, az akarat felül tudjaak múlni. Tehát ez az, amit Amerikában is lát az ember, ugye ez az örök történetük, egy klasszikus amerikai sikerstori, és néha a tudást nem látja az ember mögötte. Igen. Tehát hogyha megfelelően avokálja az ember a saját energiáit, és maga mellé tud állítani másokat, akkor; akkor könnyebb.” (Interjúrészlet.)

A kérdéses körbe tartozó interjúalanyaink elbeszéléséből rendre kiderült: otthonról hozott mintával nem számolhattak, sőt a kibocsátó család még a motivációkhoz sem igen adott hozzá. Pályájuk későbbi szerencsés alakulása mögött azonban mindig ott volt egy-egy kitüntetett szereplő – többnyire egy tanár, aki felfigyelt a tehetségre, és arra is volt gondja, hogy a szegény sorból származó fiú (mert itt minden esetben férfiakról van szó) jó iskolába kerüljön, ösztöndíjat, kollégiumi szállást kapjon. Más esetben a sport segítette a kiugrást: az otthoni könyvtár és a színházbérlet hiányát a jó labdaérzék és a kitartó gyakorlás ellensúlyozta, míg nem a kiváló sportteljesítmény belépőt jelentett fontos „húzó” közösségekbe, nagy hatású mesterek mellé és utóbb a jó munkahelyre. Valahogy így:

„1953. április 15-én születtem Kiskunhalason. Az általános iskola után autóközlekedési szak-középközpontot végeztem nappali tagozaton. Szegény családnak voltam az egyik leszármazottja. Szüleimnek nem volt nagyon nagy lehetősége tovább taníttatni, mert dolgozni kellett. Elhelyezkedtem, és közben futballoztam is a Fradiba’, elég jó szinten. Utána a Középipületépítő Vállalathoz kerültem. Ez már Pesten történt. Futball mellett – MB2-be’ futballoztam – nem nagyon volt rá lehetőségem, hogy továbbtanuljak. Estin végeztem el a gépipari felsőfokú iskoláimat. Utána helyezkedtem el a Vízügyi Építő Vállalatnál mint gépészeti építésvezető. Először telepvezető voltam, majd gépészeti építésvezető. Nagyon-nagyon szerettem a szakmámat. Nagyon megtanították velem. Szép élményeim voltak...” (Interjúrészlet.)

Az önerőre alapozott felemelkedés itt tárgyalt pályáíveinek fontos közös vonása, hogy a szülői család nehéz anyagi helyzete mellett a maga idején fel sem merülhetett a továbbtanulás. Sőt. Bár a csoportba tartozó beszélgetőpartnereink között akadt, aki az általános iskola elvégzése után gimnáziumba került, az utak mégis már tizennégy éves korban többnyire a gyors és biztos keresetet ígérő kétkezi szakmák felé, szakmunkásképzőkbe és/vagy egy-egy közeli szakközépközpontba vezetnek. Miközben tanulnak,

igen korán kenyérkeresőkké is válnak: a napi iskolába járás mellett, tizenöt-tizenhat éves fejjel már mindannyian rendszeresen dolgoznak. Sokáig úgy fest, hogy a tanulmányok folytatásának befellegzett: a horizonton éveken, néha évtizedeken át csak a megfeszített munka, a lakásszerzés, az anyagiak előteremtése, a családalapítás mindennapi feladatai látszanak.

E tipikus munkássorsok – merthogy a csoport tagjainak életútja kivétel nélkül eként indult – egyszerűen azonban mégis irányt váltanak. A tehetséges, szorgos és törekvő – emellett a helyi sport- és politikai közéletben is aktívan tevékenykedő – fiatal embert valaki ismét „felfedezi”: főnöke, munkahelye személyzetise, a KISZ vagy a párt helyi titkára ráveszi a továbbtanulásra. Sokéves kihagyás után így kerülnek interjúalanyaink egy-egy műszaki főiskola levelező tagozatára. Miközben kitartásukkal és módszerességükkel itt is kitűnnek, a diploma megszerzését mégis amolyan „muszaj-dolognak” tekintik: azt nem további előrehaladásuk megalapozásaként, hanem elért pozíciójuk szükséges és külsőleges attribútumaként kezelik. Önképük szerint ugyanis szak tudásuk nem az iskolapadból, hanem az „életből” származik, és tekintélyük forrásának sem az oklevelet, hanem mindmáig inkább gyakorlatukat és hatalmas terepismeretüket tartják.

A csoportba tartozók gyors szakmai emelkedése a kádári konszolidáció – a hetvenes évek – „munkáskadereinek” tipikus szocialista karrierje: kiváló képességű, szorgos, törekvő és jól alkalmazkodó emberek, akik életük minden nagy lépését a sors által rájuk szabott feladatként élik meg. Így vállalnak főnöki szerepet, így iratkoznak be mérnök- vagy közgazdászhallgatónak (láttuk: a papírt mintegy felzárkóztatásként a poszthoz kapcsolva), így lesznek KISZ-aktivisták, majd így lépnek be a pártba, ha a *célszerűség* szempontjai éppen azt kívánják:

„Ajaj! Akkor léptem be az MSZMP-be, amikor vezérigazgatónak megválasztottak!... Hát rágyöttem arra, hogy egy céget nem lehet úgy vezetni, hogy a párt is vezeti, meg a vezérigazgató is. Ez '87-ben volt, talán. '87-ben talán. Azért rádöbbsentem, mondtam, Jézus Isten, most én csinállok egy utasítást, intézkedést, majd a pártbizottság megtárgyalja. Á, nem! Beléptem a pártba, összeállítottam a pártbizottságot, és egy füst alatt ment minden. Egy céget ott kezdtek szét... demoralizálni, amikor különböző érdekeket ütköztettek. De nem úgy ütköztettek, hogy érveket, hanem érdekeket. Még egyszer hangsúlyozom... Úgy gondoltam, hogy ha az ember bent van a pártban, akkor végül is belülről tudja irányítani a... El is terjedt, hogy K. összeállította a pártbizottságot. Bizony hogy összeállítottam! Mert rájöttem arra, hogy diktatúrában csak diktatórikus módszerekkel lehet dolgozni.” (Interjúrészlet.)

A megszerzett diploma és a párttagsági könyv birtokában interjúalanyaink azután előbb-utóbb nagyvállalati egységek vezetői, majd – a nyolcvanas években – vezérigazgatói, főmérnökei lesznek. Nagy erőfeszítésekkel vesznek részt cégük megreformálásában és lábra állításában, és éppen itt tartanak, amikor a sorsukat egyengető rendszer összeomlik a fejük felett. A privatizációban való aktív részvétel számukra az előremenekülés egyetlen útja: hiszen cégük „kiárusításával” odaveszhet a sok évtizedes terepismeret és a helyhez kötött tudás, ami folyamatos emelkedésük addigi motorját adta. Ezt felismerve, merő önvédelem vezérli őket, amikor kiterjedt és szakmai tekintéllyel hitelesített munkakapcsolataik mellé régi és új politikai támogatókat szerveznek, hogy a siker reményében állhassanak csakhamar átalakuló nagyvállalatuk menedzserkivásárlói csoportjának élére.

A magánosítási fordulattal induló új életszakasz azonban nem jelent éles szakítást a múlttal. Történeteik, a gazdálkodás napi részleteiről és a szervezetépítés eljárás mód-

jairól szóló beszámolóik arról tanúskodnak, hogy nagyvállalkozói beállítódásukban és vállalatvezetési gyakorlatukban mindmáig sok a továbbörökített „szocialista” elem. Igyekeznek a termelés, az adminisztráció, a személyzeti politika minden mozzanatát egyszemélyi ellenőrzésük alatt tartani, legközvetlenebb munkatársaikat is kemény kézzel fogni és minden beosztottjukkal érzékeltetni, hogy az „utolsó szó joga” azért mindenkor az övék – magyarán, igencsak autokratikus vezetői stílust képviselnek.⁸ De a „szocialista hagyományok” a külvilággal való kapcsolattartásban is ott kísértenek. A csoportba tartozó nagyvállalkozók nem rejtik véka alá, hogy a megrendelések megszerzésében, a hitelfelvételeknél, a helyi önkormányzattal való érintkezésben vagy akár régi-új cégük piaci *image*-ének megrajzolásában továbbra is nagy jelentőséget tulajdonítanak új pozíciókba került hajdani „felsőbb összeköttetéseknek”.

Mindez persze nem változtat azon, hogy amit elértek, azt valóban maguknak köszönhetik. És a sikerhez mozgósították, amit tudtak: nyelvtudás hiányában kapcsolatokat, széles és sokpillérű szakmai, baráti háló helyett poroszos vezetési stílust, hitel helyett inkább kijárt állami támogatást, a nyugati helyett inkább keleti piacot – de mindennek előtt és mindennekfelett sokoldalú üzleti-politikai jelenlétet, valamint állandó készenlétet arra, hogy a levegőben lévő változásoknak mindig egy lépéssel előtte járjanak.

Az „amerikai álom” tehát energiaigényes vállalkozás; ráadásul történelmileg minden bizonnyal megismételhetetlen. Hiszen ezek az igazi „self-made man”-ek a hazai nagyvállalkozók között már ma, „öt percel” a rendszerváltás után is inkább a kivételt jelentik, mint a szabályt. Ráadásul a történelmi lehetőségen, a gyors helyzetfelismerésen és a tehetségen kívül még az ő – szédítően nagy feszításvet befogó – életpályájukon is sok egyéb tényező szerencsés találkozásának kellett összejönnie ahhoz, hogy a nagy ugrást valóban meg lehessen tenni. Az pedig egyelőre a jövő nyitott kérdése marad, hogy hosszú távon tényleg sikerül-e stabilizálni az elért eredményt, s még inkább, hogy a kivívott magas pozíció (és nemcsak a vagyon!) átörökíthető lesz-e majd az utódokra.

Ha előadódnak is a szociális „távolugrás” itt bemutatott, kivételszámba menő történetei, a nagyvállalkozói életutak *szabálya* azonban mégis a fokozatosság. Mint jeleztük, a mai sikeres kiemelkedés hátterében általában a generációkon átívelő, gondos életstratégiákkal tervezett és szoros családi összeműködés keretében megvalósított fokozatos feltörekvés áll. S bár ebben az igen általános megfogalmazásban a megállapítás valóban érvényes az élettörténeti előzményekről részleteiben számot adó negyvenegy interjúnkból harmincnégyre, a feljebb jutás közelebbi tartalma szerint további fontos alcsoportok rajzolódnak ki közöttük.

Ahhoz azonban, hogy e különbségeket leírhatjuk és értelmezhetjük, előbb rövid kitérőt kell tennünk. Hiszen a mai magyar nagyvállalkozók generációs hovatartozása – annak hátterében pedig a történelmi kor, amelybe ők, illetve szüleik születtek – nagymértékben befolyásolta a választott életpályák tartalmát, célját és lehetőségeit, utóbb pedig azt is, ahogyan interjúalanyaink a rendszerváltás kínálta kiugrás esélyének közelébe jutottak, illetve a módot, ahogyan az eséllyel éltek.

Az egyéni életutakba nem csekély mértékben beleszóló történelem tipikus eseményeinek átgondolása szempontjából fontos hangsúlyoznunk, hogy válaszadóink döntő többsége (tíz megkérdezett közül nyolc) ma, az ezredfordulón középkorú: fele-felel részben fiatalabb (negyven és ötven közötti), illetve megállapodottabb (ötven és hat-

⁸ Igen szókimondó és tömör módon egyikük ezt így fogalmazta meg: „A diktatórikusság az jó, ha mögötte van egy tudás, tehát akkor nincs probléma ezzel a diktatórikussággal.” (Interjúrészlet.)

van közötti).⁹ Ezt tekintetbe véve viszonylag szűk a sávja annak az időszaknak, amikor az ezredforduló tipikus hazai nagyvállalkozójának születési idejét tehetjük. A kérdéses periódus nagyjából a háború utáni helyreállítás éveitől (mondhatjuk így is: a tervgazdaság első kísérleteitől) az ötvenes évek legvégéig (mondhatjuk így is: a forradalom leverése utáni megtorlás és a tömeges téveszesítés időszakáig) terjed.

Nagyvállalkozóink zöme tehát olyan időszakba és olyan családi helyzetbe született bele, amikor a magyar társadalom tagjainak élete így vagy úgy, de *kimozdult* a normál kerékvágásból, sőt gyakran a mindennapok elemi fizikai kereteiből is. Születésük idejének rákosista, illetve kádárista Magyarországnál ugyanis éppen betű szerint vetették a szocialista rendszer nemzetközi himnuszát, az INTERNACIONÁLÉ-t: a hatalom a szó szoros értelmében sarkaiból fordította ki maga körül a világot. A társadalmi tér legkülönbözőbb pontjai, sőt sokszor ellentétes pólusai közötti mozgás (a nagyvállalkozói életsorsok indulásának e feltűnő sajátja) tehát mintegy közös születési jegyként határozta meg a gyermekek alakulását.¹¹

Persze iránya és tartalma szerint a kimozdítás igencsak sokféle volt. A társadalom kisebb része számára – főleg a már a harmincas években a polgári felemelkedés kapujában álló paraszti és tanult munkásrétegek fiatal sarjainak – a háború utáni évek, évtizedek egyértelmű felemelkedést hoztak. Tudjuk: ez a tehetséges új értelmiség, a később is megkapaszkodásra képes munkásigazgatók, a nagy szaktudásra és komoly termelési tapasztalatokra szert tevő művezetők, szakoktatók, tsz-elnökök és a különféle irányítói pozíciókra specializálódott szakhivatalnokok kora – röviden, a szocialista kárierek formálódásának és az új, „győztes” munkás- és parasztfjak társadalmi diadalmenetének időszaka.¹¹¹

Azonban a kérdéses periódus a történelmi emlékezetbe mégsem egy hajdan kedvezőtlen helyzetű kisebbség régtől dédelgetett felemelkedési vágyának beteljesüléseként, hanem elsősorban a lefokozott, elemi létében megkérdőjelezett és megfélemlített többség veszteségélményeinek révén ivódott be.¹¹² Alig-alig van család, ahol a korszak felidézése ne a súlyos megrázkódtatások, a mindennapi megalázások és az állandó félelmek diktálta történések emlékköteget hozná mozgásba. Kit káderlapjáért, kit vallásos hitéért, kit '56-os kiállításáért, kit a pártba való belépés megtagadásáért, kit meg a nyakába varrt politikai bűnökért és ideológiai vétségekért vettek elő – mindenesetre százezerszámra voltak, akiket súlyosan megsértettek és meghurcoltak, és akiket éppen meghurcolásuk jegyében tettek a mozgás pályájára.¹¹³ Így aztán a mozgás a maga konkrét tartalmában a többség számára egzisztenciális megkérdőjelezést és átmeneti vagy tartós *megfosztást* jelentett. Mert aki pellengérré került, az többnyire lapátra is: bárhol volt is helye a társadalmi ranglétrán, onnan a szó fizikai értelmében (is) eltávolították. Az eltávolítás formái – tudjuk – változatosak voltak. Volt, akit kitelepítettek, volt, akit lecsuktak, másokat lefokoztak, megint másokat áthelyeztek, leváltottak, fegyelmivel elmozdítottak, vagy egyszerűen csak átirányítottak stb. Noha e különféle kimozdítási módozatok sem politikai súlyukban, sem későbbi következményeikben nem

⁹ Persze, ha jól meggondoljuk, a középkorúak dominanciája csaknem természetes. A ma hatvan felettiek számára (azoknak tehát, akik a rendszerváltás kor ötvenes évek végén jártak) a nagy átalakulás ugyanis már kicsit későn jött – egy-egy ritka kivételtől eltekintve igazán nagyot ugrani már nemigen lehetett. Negyven alatt pedig még túlságosan kezdeti szakaszában jár az életpálya ahhoz, hogy megállapodott nagyvállalkozóként tartassék számon valaki: a korosztályból mintánkba kerültek életútja, de egyéb ismereteink is azt sugallják, hogy a beérkezés ideje inkább a negyedik X után jön el.

voltak azonosak, egy feltűnő közös vonásuk azonban mégiscsak volt: a kimozdulás mindenkor *kényszerre* történt, és általában a család egész életberendezkedését érintette. Akit elért a párt és földi helytartóinak büntető keze, annak többnyire nemcsak foglalkozást, de lakóhelyet, lakást, gyerekeinek iskolát, magának és házastársának munkakapcsolatokat, barátokat és életformát is kellett váltania.^{VI} Nagy teherteret volt mindez, s amikor megtörtént, aligha lehetett még tudni, hogy a kényszermozgással járó veszteségek és bizonytalanságok később helyreigazíthatók-e, azt pedig még kevésbé, hogy az elszenvedett megrázkódtatásból évtizedek múltán talán még erkölcsi, politikai és kulturális tőke kovácsolható.

Az adott körülmények között az akkori életfeladat nélkülözött minden nagyobb szabású megfontolást és távlatot – az egyszerűen a *túlélés* napi küzdelme volt. Ennek jegyében az elszenvedett sérelmek alanyai, a mai nagyvállalkozók derékhadát adó generáció szülei (adott esetben nagyszülei) nemigen tehettek mást, mint hogy – sok ezer társukhoz hasonlóan – a belátható leghatékonyabb *védekezésre* rendezkedtek be, aminek módja viszont a preventív vagy defenzív *váltás* volt. Be kellett látniuk: a túlélés egyedüli esélye, ha sem földhöz, sem iparhoz, sem a megszerzett tudáshoz, sem a lakókörnyezethez, sem elődeik tradícióihoz és életformájához nem ragaszkodnak, hanem tudomásul veszik: az új világban minden mozdítható. Válaszként a kihívásra így maguk is mozdultak, és mozgásaik többnyire egzisztenciális természetűek voltak. Igyekeztek olyan foglalkozást, munkát, megélhetési módot találni a maguk számára, amellyel ha rövid távon javítani nem tudták is, de legalább a további romlástól megóvták családjuk helyzetét, s amelyben meghúzódhattak az őket ért támadások további szaporítása elől. Olyan helyeket kerestek tehát, ahol kivárhattak, s tehették ezt úgy, hogy az új feltételekhez való alkalmazkodás jegyében mégse kelljen egész korábbi életüket megtagadniuk.

Meglepően sok ilyen „búvóhely” adódott. Számbavételükhöz jól ismert folyamatokra kell gondolnunk: a gyári munka megnövekedett szerepére, amellyel hajdani parasztcsaládok tízezrei ellensúlyozták vagy egyensúlyozták ki földjük kényszerű elvesztését és a tévesztés okozta anyagi károkat; a műszaki vagy gazdasági pályák erősödő vonzerejére, ahová sokféle indíttatásból, de egyazon megfontolásból menekültek mindazok, akik – ’56 tanulságain okulva – kifejezetten „apolitikus” területeken igyekeztek maguknak zaklatástól mentes életet és boldogulást teremteni; a középszintű szakemberpályák szelepeinek megnyitására, amivel ezerszámra keletkeztek korábban ismeretlen szakértelmiségi pozíciók és foglalkozások s ezzel mobilitási pályák is a forradalomban „gyanússá” vált, de a rendszer számára mégis nélkülözhetetlen városi munkásrétegek számára stb. S ha ehhez még hozzávesszük a néhány évvel későbbi kádári liberalizáció nyújtotta másodlagos foglalkozási piac kiszélesedését – a második gazdaság változatos tevékenységformáinak fokozatos kiépülését –, illetve a felemelkedésnek a városba költözéssel induló, majd később pályaváltásba forduló áttételesebb útjait,^{VII} akkor túlzás nélkül nevezhetjük a válaszadóink négyötödének gyermekkorát meghatározó két, két és fél évtizedet a huszadik századi magyar történelem „*perpetuum mobile*”-korszakának. Itt valóban gyakorlatilag minden és mindenki megmozdult, felborult, ártrendeződött és felülíródott, miközben senki sem számíthatott arra, hogy amit tegnap adott helyen elkezdett, azt holnap ott is folytathatja. S bár – mint írtuk – e sokféle mozgás között csak töredékben volt, amit az érintettek szabadon választottak, és a maguk terve szerint alakítottak, kimaradni a mozgás áramából még a későbbi konszolidációs években sem igen lehetett.

Ha mindezt meggondoljuk, azon tehát nemigen lehet csodálkozni, hogy *valamiféle* váltás a mai nagyvállalkozók családjainak többségében lezajlott a szocializmus korai korszakában, pontosabban, hogy a kérdéses évtizedek eleje szüleiket általában nem ott találta, ahol a vége. Ez – hogy így fogalmazzunk – a fentiek értelmében semmiképpen sem „nagyvállalkozó-specifikus” jelenség. De a változások *tartalma* már minden bizonnyal az. Ezért feltételezhetjük, hogy éppen e tartalmak részletesebb feltárásának útján kaphatjuk kezünkbe a kulcsot annak értelmezéséhez, hogy az ötvenes, hatvanas években a család életében lezajlott kimozdulás – amely interjúink tanúsága szerint csaknem azonos arányokban hozott deklasszálódást, mint felemelkedést vagy ügyes átforgatásokkal végrehajtott szinten tartást – hogyan váltott át a későbbiekben egyértelmű javulásba, s hogyan lett a generációk közötti felemelkedés fontos felhajtóerejévé.

Mint látjuk majd, a családokat ekkoriban ért változások hatása olyan jelentős, hogy – bármilyen meglepő is – a nagyvállalkozói életutak későbbi alakulására nézve *ez és csak ez a korszak* jelenti az igazi vízválasztót: sem a háború előttről datálható családi örökség különbségeinek, sem a késő szocializmusban – a hetvenes, nyolcvanas években – befutott fiatal felnőtt életpályák eltéréseinek nincs akkora súlya, mint a nemzedéki értelemben közös, társadalmilag azonban döntően különböző módon végigélt kora szocialista éveknek. Ahogy az itt következőkből kiderül, a család mozgásiránya szerint az ötvenes, hatvanas években is folyamatosan *fel felé törekvők*, a védekezés ügyes konverziós stratégiáival *szinten maradók* és az ekkor átmenetileg *deklasszálódók* három csoportja nemcsak a mobilitási utak adott szakasza tekintetében különbözik egymástól; a pályák ez időre tehető szétválásának közvetlen és közvetett hatása igazában hosszú évtizedekre szól. A családtörténeteknek a háború utáni egy-másfél évtizedre eső irányváltásai és a gyermekévek élményanyagának azzal párosuló mély különbségei ugyanis tartósan befolyásolták beszélgetőpartnereinknek a hetvenes évtized második felére kirajzolódó karrierépítési stratégiáit, sőt a politikához való egykori és mai viszonyukat, világismeretüket és későbbi kulturális beállítódásukat is.

Azaz a családtörténet említett fordulópontjai *maradandó* különbségeket eredményeztek, és hatásuk számos tekintetben máig elér. Mintegy a későbbi pályautak eltérő „drive”-jaiként, rejtett üzeneteiként munkálnak: további feltörekvésre vagy – ellenkezőleg – korábbi veszteségek jóvátételére sarkallnak. Ebből pedig típusosan eltérő nagyvállalkozói életutak formálódtak ki – a társadalmi szélrzsa alatt bemutatandó három irányába.

A kérdéses évtizedek – az ötvenes, hatvanas évek – az igazi nyitás lehetőségét hozták meg a *folyamatosan fel felé törekvők* csoportja számára – családtörténetük szerint ők képviselik a mai nagyvállalkozók mobilitási pályáinak második típusát. A csoportba tartozó interjúalanyaink életútja sok tekintetben nagyon hasonlít a fentebb bemutatott „self-made man”-ekére. Három lényeges különbség azonban mégis adódik.

Az első demográfiai természetű. Míg az önnön erejükre támaszkodók többsége ma már hatvan felé vagy afölött jár, a „feltörekvő családokból” kikerülő beszélgetőpartnereink nagyobbik része a vállalkozók fiatalabb generációjából való; születésük ideje a késő ötvenes évekre vagy még inkább a hatvanas évek elejére-közepére esik. Ez időre szüleik – a ’45 utáni lendülettel indulók – már szép karriert tudhattak a magukénak. Munka melletti tanulással (általában: esti műszaki és/vagy közgazdasági szakok elvégzésével) diplomás szakemberek, majd gyárigazgatók, tsz-elnökök, jól menő állami gazdaságok vezetői, jó beosztású mérnökök vagy agronómusok lettek. A gyors előmenetelnek köszönhetően a hatvanas évek elejére a család többnyire bizonyos jólétben élt

már, s a megszülető gyermek neveltetését nyugodt, kiegyensúlyozott körülmények biztosították. Az életviszonyok konszolidálása – mi több, az apák saját gyermekéveihez mért jelentős javítása – ebben a második csoportban azután kiküszöbölhetővé tette, ami a „nagy ugrást” végrehajtók életpályáján – láttuk – elkerülhetetlen volt: a gyermekfejjel vállalt keresőmunkát. Sőt. A szülők jó pozíciója és az azzal párosuló tisztes anyagi nívó éppenséggel fedezetet teremtett a család helyzetének további javítására: a lakóhely, az iskola és a tágabb környezet szabadabb és célirányos megválasztására, ezzel pedig az elért családi mobilitási eredmény stabilizálására, illetve fokozatos továbbépítésére.¹⁰

A szülők első generációs helyzetével függ össze a feltörekvő típust a „self-made man”-ektől megkülönböztető második fontos jellegzetesség: a politikai hűség és a párttagság szerepe az apák előrelépésében, míg a fiúk bizonyos szabadsága, ha a „kiugrást” nekik maguknak kellett megvalósítaniuk. Az utóbbi esetben ugyanis a nagy lépések megtételére – a betetőzésnek számító vállalatvezetői és menedzseri posztok elfoglalására – e második csoportba tartozó beszélgetőpartnereink mind az „önerőből” kiemelkedőkhöz, mind saját szüleikhez képest egy fontos korszakkal később, a liberálisabb és nyitottabb nyolcvanas években kerítették sort. Márpedig ez az időszak a rendszer fokozatos önbizalomvesztésének és lassú bomlásának ideje, amikor a politikai hűség nyílt és tagkönyvvel nyomatékosított vállalása már nem volt feltétlen követelmény. De egy nemzedékkel előbb mindez másként volt. Így tehát a szülők életében megtett nagy ugrásnak – csakúgy, mint, láttuk, az önerőre épített nagyvállalkozói karriert megalapozó korai és gyors felemelkedésnek – a politikai szerep vállalása szinte sine qua nonja volt. S ha a „folyamatosan feltörekvők” között a KISZ- és párttagok aránya elenyészőre zsugorodik is, a politika testközelbeli jelenléte múltjuknak mégis szerves tartozéka. Az ő mai szemüvegükön nézve a dolgok hajdan valahogy így játszódtak le:

„1952. október 29-én láttam meg a napvilágot másodmagammal T.-n, ez Zala megyében van, Sümegettől nem messze... tehát... ikergyerek vagyok. Édesapám a T.-i Állami Gazdaságnak volt az igazgatója. Mi születünk a családba másodiknak, tehát volt egy testvérem, azt követően született egy öcsém. Édesanyám háztartásbeli... Kint laktunk a Zsigmondházában nevezett területen egy szolgálati lakásban, és az édesapám vezette az állami gazdaságot. Közbe' jöttek az '56-os események. Az '56-os események apámat egy kissé meghurcolták, úgyhogy az állami gazdaságot otthagytá. Azt követően a szülőfalujába' laktunk Cs.-ben... Ebben az időben apám ilyen mezőgazdasági járási felügyelő vagy valami ilyesmi volt. Aztán elköltöztünk Kránba... A falu központjában laktunk, szintén szolgálati lakásban. Apámnak változatlan volt a besztása. Míg nem az édesapám közben járt egyetemre, a horvát tudományi egyetemre, levelezőre. Míg nem agronómus lett Rábahídvégen... Szolgálati lakásban laktunk itt is... Közben apámat megválasztották a szülőfalujában a távollétében tsz-elnöknek. Szegény apám nem akarta elfogadni. A pártbizottságon állandóan afelé jártak, hogy rávegyék, hogy ezt elfogadja, illetőleg, hogy a falujával szemben ennyi felelősségérzetének kell lennie. Az én apám ugye elfogadta, hogy a család ott maradt Rábahídvégen, ő megtartotta az állását ott is. Közben történt egy sajnálatos esemény, apám vett egy motorkerékpárt, és... volt vele egy halálos kimenetelű baleset. Apám volt a hibás, amiből kifolyólag ő tizenegy hónap börtönbüntetést kapott, és abból hét hónapot le is ült.

¹⁰ A „folyamatosan feltörekvő” családtípus valamivel korábban született sarjainak első gyermekévei – amelyek az ötvenes évek közepére-végére estek – mindentől csak annyiban különböztek, hogy a szülők beérkezése ekkor még inkább ígéret, mint tényleges valóság volt, így a csoport e korosabb tagjainak élettörténetében az első generációs felemelkedés verejtéke talán testközelibb élmény maradt, mint amilyen az a fiatalabbak mai visszaemlékezéseiben.

És hát ugye megszűnt az állása, és hát a szabadulása után költözködnünk kellett, aminek következtében Iváncon kötöttünk ki... Apám ott lett agronómus. Ez volt '62-ben..." (Interjúrészet.)

Végül a maguk csinálta sikeremberek és a folyamatosan feltörekvő családok sarjai közötti harmadik – és legfőbb – eltérésként az érintetteknek a tanuláshoz fűződő viszonyát és e viszony markáns eltéréseit kell kiemelnünk. Míg a „self-made man”-ek – emlékezhetünk – sikerüket minden másnál inkább a szerencsének, a jó emberi kapcsolatoknak és sajátos tehetségüknek tulajdonították, a felfelé törekvők csoportjában a legfőbb értéke a jól megválasztott szaktudásnak és a diplomával nyomatékosított iskolázottságnak van. Az, hogy tovább kell tanulni és legalább jó szakmát kell szerezni, e családokban vitán felül áll. Az iskola megválasztását illetően persze ebben a csoportban is igen fontos, hogy – ha netán a szülők elért pozíciója veszendőbe menne – a gyerek tudása azonnali pénzkereset forrása is lehessen. Humán pályák ezért nemigen jönnek számításba, viszont szempont az iskola garantáltan jó színvonala, továbbá sokat nyom a latban a kézügyesség és az is, hogy a megszerzett szakma a lassan piacosodó második gazdaságban éppen úgy hasznosítható legyen, mint az államilag uralt munkaerőpiacon. Azaz a hely megőrzésének, a visszazuhanással szembeni védekezésnek és a lehetséges előrejutásnak a családi stratégiákban egy és ugyanaz az útja: a kétkezi hagyományokat (is) őrző, a családtól kulturálisan el nem távolodó, társadalmilag azonban széles skálán értékesíthető iskolai papír megszerzése. Valahogy így:

„1952-ben Budapesten születtem. Szüleim is budapestiek voltak vagy vannak. Édesapám műszerészként kezdte, tehát szerszámkészítő iparitanulóként kezdte, és utána jutott fel a ranglétrán. Közben elvégzett főiskolát. Gyárigazgatói szintig. Édesanyám középiskolát végzett, és könyvelésben dolgozott nyugdíjas koráig. Mind a ketten nyugdíjasok... Én gimnáziumot, műszaki egyetemet végeztem... a Műszaki Egyetemen az Építő- és anyagmozgatógépek Tanszéken, a Közlekedésmérnöki karon végeztem, anyagmozgató gépészként. Közben elvégeztem a mérnök-tanári szakot, és az egyetem után elvégeztem az Építőmérnöki karon az acélszerkezetek szakmérnöki képesítést... A Műegyetem és a Tanárképző egy időben volt, a szakmérnök pedig két év gyakorlat után, mert az volt a minimális feltétel, hogy két év gyakorlat kell. Az egyetem után a Csepel Művek tervezőintézetében, tervezői beosztásban dolgoztam '76-tól '81-ig. '81-ben a másik nagy magyar, a Ganz-Mávaghoz kerültem, ott tervező voltam, aztán a tervezési osztályon csoportvezető, majd fejlesztési osztályvezető '95-ig.” (Interjúrészet.)

Néha a gyerek vágyai ugyan kissé másfelé mutattak, mint a szülők elképzelései, de az eltávolodás ekkor sem lehetett túl nagy. Mind az, hogy az alapiskolák elvégzése után tovább kell tanulni, mind pedig az, hogy a tanulást egyidejűleg a megélhetést azonos mód biztosító szakma megszerzésével kell párosítani, vezérlő szempont maradt. Alku tárgya legfeljebb a megvalósítás konkrét útja lehetett – mint ezt az alábbi részlet igazolja:

„...egyszerű családi környezetből származom, egy nagyon biztos családi háttérrel, ettől függetlenül nem túl erős anyagiakkal, tehát nekünk egy Zsiguli, az egy nagy álmom volt, a szüleimnek, amikor ezt negyvenéves korukban megengedhették maguknak. Édesapám polgári alkalmazottként dolgozott a Honvédségnél. Szállítási osztályvezető volt tulajdonképpen itt, Budapesten. Édesanyám pedig vidékről került föl, tehát úgy ismerték meg egymást a szüleim, Somogy megyéből. És munkáscsaládból származik édesapám is, édesanyám is. Anyukám utána – annak ellenére, hogy különösebb iskolai végzettsége nem volt – egy akkori nagyszövetkezetnek lett az elnöke. Ennyi a családi háttérről... Én mindig csencseltem valamivel. Jó értelemben... ez egy érdekes dolog, mert konkrétan volt olyan akkor még, annak idején, amikor én gyerek voltam, nagy dolog volt a rágógumi, meg a nem tudom én, mi. És amikor én kaptam rágógumit külföldi rokonoktól, akkor... De hát ezek csak olyan gyerekdolgok voltak... Lényeg az, hogy az iskola elvégzése után felvételiztem, édesapám mindenféleképpen, akkor nagyon menő dolog volt,

hogyan valaki autószerelő legyen. *Apunak egyébként is az eredeti szakmája az volt. És azt szerettem volna erőltetni, de nekem ez soha nem állt a szívemhez közel, úgyhogy soha nem tudtam ilyen műtűöket összerakni, meg most is idegesít, ez nem az én világom. És ott a felvételin az volt megjelölve, illetve hát, amit én szerettem volna, és ami végül is sikerült, és az pedig: a Jurányiban volt egy sima kereskedelmi szakközépiskola, ahol gyakorlatilag ezt a négyéves szakiskolát elvégeztem, utána jelentkeztem a Külkerre... nem sikerült a Külker Főiskola, amit most már így utólag nem nagyon bánok... mert utána már én nem ezt a vonalat szerettem volna, vagy nem is, igazság szerint nem is tudtam, hogy mit szeretnék. Elkezdtem dolgozni... A lényeg az, hogy akkor úgy sok minden összejött, tehát én aktívan sportoltam, az MBI-ben kézilabdáztam. Akkor jött a magánélet... Na most ez így együtt már sok volt. És végül is mivel mindenféleképpen szerettem volna továbbtanulni, utána a főiskolára a Belker, Alkotmány utcába jelentkeztem. Tehát a Kereskedelmi és Vendéglátóiparira, és ott a kereskedelmi szakot végeztem el, úgy, hogy mellette dolgoztam.” (Interjúrészlet.)*

A biztos anyagi háttér és a jó iskolákban, illetve kiváló mesterek mellett megszerzett minőségi tudás fedezetével, a szülők apadhatatlan energiájával a hátuk mögött, valamint tarsolyukban az első munkahelyen szinte ittasan magukba szívott szakmai tapasztalatokkal, a folyamatosan feltörekvő családok pályakezdő fiatal tagjai – interjúalanyaink – komolyan veszik a beléjük plántált misziót, és valóban gyors karrierépítést hajtanak végre. Ezt azonban viszonylagos szabadsággal teszik: pályájukat nemcsak a hivatalos előremenetel, hanem a bővülő félpiacon gazdaság mindenkorai kihívásai szerint alakítják. Láttuk: mindehhez a káderlétra lépcsőfokainak megmászására általában már nincs szükségük, anélkül is felfelé vezet az útjuk. Akárcsak korábban bemutatott sorstársaik, a rendszerváltás előestéjén így aztán ők is jobbára magas vállalatvezetői pozíciókban vannak már, de – szemben amazok erősen politikafüggő megbízatásaival – munkájuk tartalma szerint inkább piacközeli termelési posztokat vagy kereskedelmi, pénzügyi beosztásokat foglalnak el.

A folyamatos felfelé törekvés pályáíve igazi lendületet azután a szocializmus összeomlásával vesz. A csoportba tartozó interjúalanyaink azonmód kamatoztatni kezdik felhalmozott piaci tapasztalataikat és jó hivatalos kapcsolataikat, és azok birtokában invenciózusan megválogatott tulajdoni kombinációk alkalmazásával fognak hozzá formálódó magánvállalkozói pályájuk alakításához. Ha a kilencvenes évek elején saját cégük privatizálásából indultak el, akkor csakhamar önálló profilú, „új” vállalat vezetőiként látjuk őket viszont; ha a piaci felemelkedés első szakaszát a nyolcvanas években a háttérben működtetett gmk-juk vagy kisvállalkozásuk gyors felvirágoztatására építik, akkor a mára tulajdonukba került vállalatbokor pillérei között többnyire ott találunk utóbb „kivásárolt” korábbi állami vállalategységeket is. Egy azonban bizonyos: akár így, akár úgy láttak hozzá a nagyvállalkozás építéséhez, az új piaci környezet számukra semmiképpen nem idegen. „Folyamatos feltörekvők” voltak és maradtak ebben a tekintetben is: olyan emberek, akiknek életstratégiája – családjuk mélyen ülő „drive”-ja szerint – az alkalmazkodás és a bátorságot sem nélkülöző előrelépés állandó elegyítése, hogy annak eredményeként „le ne álljon a motor”, s a pálya íve mindig egy-egy fokkal feljebb mutasson.

Az eddig bemutatott két típusútól lényegesen eltér azoknak a nagyvállalkozóknak a családtörténeti útja, akiknek a szülei számára a kora szocialista évtizedek semmiképpen sem a szebb jövő ígérését és a felemelkedés lehetőségét hozták, hanem ehelyett régi létfeltételeik gyökeres megkérdőjelezését és az új világ normáihoz való kényszerű alkalmazkodás éles kihívását jelentették. Interjúalanyainknak ez utóbbi köre azon-

ban további két, egymástól jellegzetesen különböző csoportra tagolódik. Közöttük a különbséget nem annyira kiindulópontjuk eltérései teremtik, mint inkább szüleiknek a hajdani kényszer szülte váltásokra adott válaszai, illetve az akkori válaszok hosszabb távra kiható következményei. A sztálinista évek viharai közepette az érintett családok egyik részében ugyanis – bár nem kis erőfeszítések árán, de – sikerült megőrizni, illetve rekonstruálni a felmenők háború előtti tisztos középszintű pozícióját. Ugyanakkor a másik csoportban a korábbi társadalmi státus kifejezett és drámai zuhanása következett be, s ez – a külső megrázkódtatással gyakorta társuló belső krízisek következményeként – a család tagjainak élettörténetében csak hosszú évek múltán reparálható, súlyos törésekhez vezetett.

A „helymegőrzők” és a „deklasszálódók” e két csoportjának közös, őket ugyanakkor a korábban jellemzett típusoktól markánsan megkülönböztető sajátja, hogy a kérdéses családokban az elődök felemelkedése már a harmincas, negyvenes évek világában befejezett tény volt: jóval a háború előtt biztos pozíciókat tudhattak magukénak a korabeli városi, illetve falusi társadalom polgári rétegeiben, mindenekelőtt azok jómódú középpolgári szegmenseiben.¹¹ A megállapodott polgári lét legbiztosabb jele a világháború előtti évek életformájának az interjúkban fel-felbukkanó néhány félreismerhetetlen vonása. Ezekben a családokban a nyelvek tudása, a rendszeres külföldi utazások, a nagy könyvtár, a gyermekek magántanítása, a szépen berendezett és komfortos otthon a mindennapok szerves része volt, függetlenül attól, hogy a szülők (illetve a nagyszülők) a polgári létfeltételeket éppenséggel gazdálkodásból vagy újságírásból teremtették-e elő, és attól is, hogy a fővárosban vagy a megörökölt vidéki birtokon laktak-e. Szemlátomást a polgári státusnak az életvitelt, a lakásmódot, a gyereknevelést, a közösségi életet és az életforma megannyi egyéb jegyét illetően megvolt a jól körülírt minimuma – s ezt a magát a polgári rend tagjának tekintő kisvárosi iparos éppen úgy kötelező erejű érték- és normarendnek tekintette, mint a gazdag budapesti gyáros vagy a jól menő szegedi ügyvéd. A jelek szerint a polgári világ belső tagozódása nem e mindennapi normáknál kezdődött, s úgy tűnik, a különbségek a visszaemlékezésekben mára meglehetősen elhalványultak.

Mínt hogy a kérdéses polgári pályákon a szülők többnyire már legalább a második generációt képviselték, e háttér mellett a szocialista fordulat számukra inkább az elért pozíció veszélyeztetését, semmint a további emelkedés esélyét hozta magával. A családi energiák ennek megfelelően elsősorban a hely *védelmére* – az új idők követelményeihez igazodó „átforgatására” –, illetve a történelmi körülmények megingatta státus rekonstrukciójára irányultak. Míg a folyamatosan felfelé törekvők – legalábbis a szülők generációjában – a '45 utáni rendszerváltás nyertesei, addig az itt érintett két csoport

¹¹ A szó szoros értelmében vett egykori nagypolgárság körébe tartozó szülőkkel és nagyszülőkkel a nagyvállalkozói interjúkban csak elvétve találkoztunk. E néhány esetre később – az átmenetileg deklasszálódók csoportjának jellemzésekor – még visszatérünk. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a polgári rétegek közötti pontos határvonalak meghúzásához az interjúk nyújtotta információk csak meglehetősen bizonytalan támpontokat nyújtanak. Sokszor önmagukat középpolgári származásúakként jellemző válaszadóink egy-egy mondatából inkább a nagypolgári hovatarozás attribútumaira következtethetünk, és megfordítva, a „nagypolgári” önjellemzés nem mindig és nem feltétlenül állja ki a korszakot feldolgozó történelmi munkák tipológia-rendszerének próbáját. Számunkra itt azonban nem is a pontos besorolás volt a fontos; inkább arra törekedtünk, hogy a háttéradatokból megállapítsuk: jellemezték-e a felmenők életét bizonyos polgári vonások, s ha igen, akkor azok későbbi – bújtatott – megőrzésének, áthagyományozásának mi volt az útja-módja. Ebből a szempontból pedig másodlagos jelentőségűnek tekinthetjük, hogy a vagyoni pozíció tekintetében a kérdéses család korábban a polgárságnak inkább a felső vagy inkább a középrétegébe volt-e sorolható.

tagjai annak vesztese vagy legalább veszélyeztetettjei voltak. Persze ma már tudjuk: interjúalanyaink családtörténetében a pozíciók megingása történelmi értelemben végül is átmenetinek bizonyult. Nagyvállalkozói életútjuk mai sikere igazolja, hogy ami egykor a család többé vissza nem fordítható deklaszálódásának látszott, az – ha az újbóli talpra állásért igencsak meg kellett is küzdeni, de – nagyobb távlatban mindössze megtorpanásnak számított, s ami kényszer szülte konverzió volt, az később bőven kamatozó felemelkedésnek nyitott utat. Az egyidejű történelmi korban azonban az új világ mindenképpen megingást hozott, s érdemes szemügyre vennünk, hogy kinek hogyan.

A család háború előtti társadalmi helyét különösebb státuszvesztés nélkül új középszintű pozíciókba konvertálók – a rövidség kedvéért utalásainkban „helymegőrzők”-ként emlegetett – csoportjának feltűnő sajátossága, hogy a felmenők között kiemelkedően nagy számban találunk független egzisztenciákat. E harmadik típusba tartozó nagyvállalkozók nagyszülei alapvetően két körből kerülnek ki: az egykori kisiparosok, kiskereskedők, illetve a szabad értelmiségi pályákon mozgó diplomások közül, és természet adta módon a fiatal szülők is apjuk üzletének fokozatos átvételével, az ipar folytatásával, kiskereskedőként, ügyvédként, kutatóként vagy magánhivatalnokként vágnak neki a kenyérkeresetnek.

A háború persze kemény cezúra számukra. De történjék bármi is, a szülők életének vezérlő értéke és legfőbb törekvése minden akkori és azt követő megrázkódtatás közepette az autonómia megőrzése. Ennek jegyében az ötvenes években – iparendélyük, vállalkozásaik visszaadása után – olyan posztokon igyekeznek elhelyezkedni, ahol viszonylag kevésbé vannak szem előtt, s ahol valami mégiscsak gyakorolható az egykori foglalkozásból: kereskedők, szolgáltatási vállalatok szakemberei, tanárok, fordítók lesznek. Útjuk még véletlenül sem vezet az államigazgatásba vagy a gazdaságirányítás kitüntetett pozícióiba, a közhatalmi pályákról nem is szólva. A politikától mindvégig tudatosan távol maradnak: ebben a csoportban nemigen találunk párttitkárokat, mi több, egyszerű MSZMP-tagokat sem.

Az említett státuskonverzió fontos eleme (a család felső középosztályi pozíciója visszaszerzésének, sőt további előmenetelének gyakori útja), hogy bár a szülők kiemelkedő szakmai teljesítményük alapján idővel magasabb pozícióba kerülnek – a hetvenes években gyári osztályvezetők, főmérnökök, főagronómusok, iskolaigazgatók, vezető külkereskedők lesznek –, a kérdéses posztot jellemzően és hangsúlyosan csak mint szakmai megbízatást hajlandók elvállalni. Meglehet, a politikai kompromisszumok megkötése gyorsíthatná az előmenetelt, de az erkölcsi fékek még e „konszolidáltabb” időkben is erősebbnek bizonyulnak a felfelé törekvés aspirációinál – a párttól és a szocializmus hivatalos mozgalmi színtereitől való távolságtartás egy életre szól. Az interjúkból kiolvasható szülői beállítódásban központi helye mindvégig a minőségi munkának és a szorgalomnak van, a horizont határa azonban a közvetlen környezet. Azaz teljesen hiányzik a nyilvánosság előtti megmutatkozás vágya vagy az egyszerűen diktálta törekvés nagyobb közösségek mozgósítására. Színvonalas, kulturált, ugyanakkor azonban hangsúlyozottan „privát” világok ezek:

„Most amit én láttam a családban, az inkább az volt, hogy atyám hallatlan szorgalmas... ilyen... sziszifuszi kutatói tevékenységet folytatott. Kezdődött ez... valahol tényleg ilyen agronómusként indult, aztán a hatvanas évek közepétől rendes mezőgazdasági kutató lett belőle, és ezen a polcon próbálta elérni ő az eredményét. Ő nagyon nagy lelkesedéssel tudott [beszélni] mindig a kutatásról, az eredményeiről, legyen az mezőgazdasági, de jobbra a növények vírusos betegségeivel foglalkozott... és aztán később cseppent bele ebbe a humán dologba... Ő nem ellenezte, támogatta, hogy én vegyész legyek, de a nővérem óvónő lett, és ma is K.-n, tehát atyámmal egy

településen élve dolgozik óvónőként, ilyen vezető óvónő, naponta gyerekekkel foglalkozik.” (Interjúrészet.)

A „szocialista” kihívások előli finom és óvatos rejtőzködés olyannyira erős, hogy a „helymegőrzők” családjaiban a politikától való tartózkodás imperatívusát a szülők szemlátomást akarva-akaratlanul fiaikra is áthagyományozzák. A négy közül ugyanis ebben a mobilitási csoportban a legalacsonyabb azoknak a válaszadóinknak az aránya, akik a szocializmus éveiben akár csak átmenetileg KISZ- vagy párttagok voltak, és a legmagasabb azoké, akik ma is határozott programjuknak tekintik, hogy – miközben „magáncélra” igen markáns politikai álláspontot képviselnek – *a szervezett keretek között folyó politizálás minden formájától távol tartsák magukat.*

A sikeres státuskonverziót végrehajtó csoport további sajátja a függetlenség újrateremtésére nyíló első lehetőségek gyors felismerése. Amint lehet, hivatalos állásaik mellett a szülők az elsők között vágnak újra bele régi szakmájukba vagy új tudások birtokában a második gazdaság modernebb, ám mindenképpen fokozott autonómiát biztosító posztjainak elfoglalásába. Ezekben a családokban azután az apák nemegyszer gyermekeikkel együtt fognak hozzá, hogy a vgmk-k és a szövetkezeti melléküzemágak korában a bontakozó vállalkozások éllovasai legyenek. A generációk közötti tudásátadás és a beállítódás továbbörökítésének mindenképpen a titkos autonómiák építgetése és kevésbé a szocialista pályák kínálta karrierutak előmozdítása a legfontosabb tartalma. A családi előrejutás – később pedig a nagyvállalkozóvá válás – így valóban folyamatos és összeműködő erőfeszítések termékének látszik; mintha a családi élet középpontjában mindig is az önállóság megőrzése és a függetlenség minél sokoldalúbb, minél invenciózusabb kifejezése állt volna. Az alábbi néhány példa jól érzékelteti mindezt:

„Budapesten születtem 1945-ben. A szüleim azok közgazdászok voltak, de nem foglalkoztak vele, hanem fuvarozással foglalkoztak. És aztán mikor államosították ezt az egész cirkuszt ugye az ötvenes években, akkor elmentek az akkori TÜKER Vállalathoz, és ott mind a ketten vezető pozíciót töltöttek be. Inkább ez olyan '56 után volt, mert ugye '56-ig még úgy engedték, '57-ig, és akkor utána kerültek oda. Én az iskoláim elvégzése után érettségiztem. Az iskolám elvégzése után elkerültem a... Szállítási Vállalathoz, majd a Hungarocamionhoz, és a Hungarocamionnál különböző olyan iskolákat, a külkernek egy olyan szakát végeztem, szállítmányozói szakot... de miután elvégeztem ezeket az iskolákat, ugye, hát nagyon kevés volt a pénz, így fölültem autóra.” (Interjúrészet.)

„Édesapám az történelem–latin szakos tanár, aki hát végül is nem tanári pályán dolgozott, hanem a külkereskedelemben, a Komplex Külkereskedelmi Vállalatnál, gyakorlatilag a háborút követő szinte teljes időszakban. Édesanyám bérelszámoló volt különféle cégeknél... Én ide kerültem a Ganz-Mávaghöz ösztöndíjasként a műszaki egyetemről, és azóta itt vagyok. Azt megelőzően általános iskolai tanulmányaimat a Cházár András utcai Radnóti elődjében végeztem. A középiskolai tanulmányaimat a csepeli Kossuth Lajos Gépipari Technikumban, és onnan kerültem a Műszaki Egyetem Áramlás tanszakára... Azt, hogy a céghez kerültem, egyrészt az motiválta nagymértékben, hogy apám mint külkereskedő foglalkozott a Ganz termékeivel, és így bizonyos értelemben volt valami kapcsolódásom, és ismertem egy-két munkatársat innen, aki elég nagy benyomást tett rám, másrészt, és ez utóbbi volt a meghatározó, hogy a Műegyetemen volt egy tanárom, aki egyben itt dolgozott, és volt a... főnöke később a Ganz-Mávag műszaki igazgatóhelyettese... Ez egy furcsa dolog, bizonyos értelemben már egész kiskoromban a műszaki pálya iránt volt fogékonyságom, de azért ez egy kicsit billegett, hogy milyen irányba dőljön el. Úttörővasutas voltam, és akkoriban az volt, hogy az meghatározta az ember életét eléggé, és akkor úgy gondoltam, hogy vasúti gépészeti technikumba megyek.” (Interjúrészet.)

„’58-ban születtem Kaposváron. Somogyszilben volt a gyermekkorom... Édesanyám német származású, tehát sváb. Ő úgy települt be Somogyszilbe, édesapám meg somogyszili volt. Húsz-huszonöt holdon gazdálkodó családban voltak hárman testvérek. És tulajdonképpen a szövetkezet kezdetekor édesanyám, édesapám különmentek úgynevezett árendába, mert úgy kaptak több háztájit a szövetkezettől. Hát az jött akkor, hogy itt az alsó utcában egyik legkisebb házat vették meg az embereknek, és hát hároméves koromtól tízéves koromig ott laktam... Kis ház, gyakorlatilag két szoba volt benne, konyha, mostani igényeimmel úgy fogalmaznám meg, hogy komfort nélküli. De viszont jó nagy udvarral. Fél utca gyereke... ott szánkóztak... de viszont mindig úgy volt ez, hogy ugye az első perctől kezdve, hogy különmentek, minden évben voltak állatok... És azért nekünk úgy volt ez kiadva, hogy minden reggel, hogy mennyi répát kell ledarálni, mennyi szénát... kell leszecskázni, vagy kukoricát kézzel megmorzsolni... Na most ez ki volt adva, és azt szoktuk csinálni, hogy haverokkal csak akkor mehettem játszani, ha ez megvolt, és akkor összeálltunk, gyorsan megcsináltuk, és akkor úgy mentünk játszani. Hát míg nagypapámnál laktak édesapámék, akkor ez a ház megvolt. Sőt hát a tsz szervezéséig ők elég jól összeszedték magukat... Édesapám a szövetkezetben dolgozott, elég rövid idő alatt... magtáros lett és majd később szarító, meg keverőüzemnek meg mindennek volt a vezetője, onnan is ment nyugdíjba harminc év után... De ez mellett az első perctől kezdve, egészen, míg nyugdíjba nem ment, minden évben volt mikor volt három-négy ténen meg hat bika, és azért belefogtunk, tehát a hetvenes években, ’69-ben a falu közepén építettünk egy házat, először a felét, utána a másik felét... legkisebb háztól a legnagyobbig sikerült...” (Interjúrészlet.)

Az autonómia titkos védelme mellett a családi státusz megőrzésének, illetve hosszabb távon is sikerrel kecsegtető konverziójának kulcsfontosságú eleme a szülők legfőbb nevelési elve: a szó tág értelmében vett *kultúra* megszerettetése gyermekeikkel. A csoportba tartozó nagyvállalkozók mindegyre valamiféle rácsodálkozással tekintenek vissza, hogy későbbi életükben mennyi mindent is jelentett a gyerekkorban észrevétlenül magukba szívott kultúra és műveltség: az ízlést formáló szép látványok sora (a sűrű családi kirándulások és későbbi utazások alkalmával), a természetbúvárkodás, a háborún és számos költözködésen át megőrzött családi könyvtár, a nyelvtanulás, a mozi, a színház, sőt a nagymamának a BIBLIA művészeti jelentőségéről szóló elbeszélései is, amelyek a vasárnapi misét követő rituális cukrászdázást koronázták. Úgy tűnik, hogy ezekben a családokban a ragaszkodás a kultúrához az önbecsülés megmentésének és a viharokban való megkapaszkodásnak egyaránt eszköze volt – interjúalanyaink számára pedig a későbbi gyors felemelkedés talán legfontosabb ugródeszkája. Egyikük ezt tömören így fogalmazta meg:

„Hát a gyerekkor ugye, tanultam angolul. Nem tudtam, hogy mért tanultam angolul, szóval a szüleim járattak, és nem tudtam, hogy miért tanulom. Most már tudom, hogy jobban kellett volna tanulni, de annak idején... most is tanulok egyébként... de hát az akkori gyerekfejjel, le volt zárva ugye a vasfüggöny, azért az ember hát nem tudta, hogy mi értelme. Aztán technikumba jártam a Bánki Donát Gépipari Technikumba, oda benyomtak engem, mert hát csak protekcióval lehetett bekerülni, nem az én nagyon jó tanulmányi eredményem vitt oda. Utána főiskolára is oda jártam a Bánki Donátba. Nagyon kellemes ifjúságom volt. Nappali tagozatra jártam. Nem volt olyan moziműsor, amit ne tudtam volna [megnézni]. Ma nem tudok eljutni a moziba. Ez ugye kellemetlen kontraszt, de akkor meg kevesebb mozibemutató is volt talán, de tulajdonképpen ezek szép emlékek voltak. Emlékszem, megtanultam síelni télen, mikor szénaszünet volt az iskolában. Tehát így nagyon kellemesen teltek a fiatal éveim...” (Interjúrészlet.)

Mindezek után aligha meglepő, hogy az említett alapokon a továbbtanulás egyszerűen magától értődő dolog volt. A pálya irányának, illetve a felsőbb iskola megválasztá-

sának döntését és szabadságát a szülők meghagyták gyermeküknek, de az senkiben nem merült fel, hogy az iskoláztatás időszaka az érettségivel akár le is zárulhatna. Nem véletlen, hogy a töretlen nappali képzéssel a diplomáig eljutók aránya ebben a csoportban a legmagasabb: a szülők káderlapja is, anyagi helyzete is elég jó volt ahhoz, hogy az azonnali pénzkereset nyomása alól gyermeküket mentesítsék, akinek viszont tizennyolc éves korára kellően megalapozott tudás állt már a birtokában ahhoz, hogy sikerrel vehesse a felvételizés akadályát. Mindez együtt pedig akkor is elegendő ellensúlyt jelentett, ha az ifjú az alsóbb iskolákat még klasszikus falusi körülmények között járta, vagy ha a középiskolás éveket esetleg „ellinkeskedte” – az otthoni háttér sok mindent pótol. Így azután az út olyan sima volt, hogy simább aligha lehetett volna:

„Nagyon sokáig tanyán laktunk, és kerékpárral jártunk iskolába, *általános iskolába, utána mezőgazdasági technikumba mentünk, kertészeti főiskolára. Nagyon szerettük ezt az életformát, ezt a szabad tanyasi életet... [Azóta a szüleim már] elköltöztek, be a városba... Ki szoktam menni, és meg szoktam néha nézni... Arra emlékszem, hogy szerettünk iskolába járni. Különösen általános iskolába. Ez az iskola három kilométerre volt tőlünk... mielőtt a tanítás megkezdődött, futballoztunk, amikor a tanítás véget ért, futballoztunk. Három kilométerre elkerékpároztunk, tanítás végén hazakerékpároztunk, tehát azért azt a mozgásszabadságot, amit nyújtott, azt nyújtotta is, és ezt azért mai napig is érzi az ember az egészségi állapotán... Rögtön fölvettem a főiskolára. Gyöngyösön végeztem, kertészeti főiskolát... Az én elhatározásomból történt. Mehettem volna borásznak is, vagy zöldségtermesztési szakra is. Elsősorban ez, ami jobban érdekelt, és ezért választottam ezt a szakot... És a főiskola után, a hetvenes évek elején saját elhatározásomból elkerültem a balatonboglári állami gazdaságba... Úgy gondoltam, hogy ha az ember valami kis szakmai szeretetet, elhivatottságot és hosszú távra, ha ebből akar megélni, akkor a kezdet kezdetén kellőképpen föl kell készülni, tehát gyakorlatilag is alá kell a tudást támasztani. És ezért mentem el a balatonboglári állami gazdaságba. Akkor európai szinten csinálták a gyümölcsstermesztést, szőlőtermesztést és a borászatot az állami gazdaságban.” (Interjúrészlet.)*

Mindaz, ami a kezdeti megrázkódtatások után gyakorlatilag törésmentesen és békésen alakult a régi polgári pozícióikat később sikeresen új-középosztályi helyzetekbe átfordító családok történetében, egészen más irányt vett interjúalanyaink felmenőinek negyedik tipikus csoportjában, ahol a szülők zuhanásszerű státuszvesztése nemcsak a saját sorsukat, hanem gyermekeik és más hozzátartozóik életét is hosszú évekre, ha nem évtizedekre kizökkentette a normális kerékvágásból. Az „átmenetileg deklasszálódók” e csoportja számára az ötvenes évek kemény időszaka nem egyszerűen tulajdonvesztést, az anyagi életnívó süllyedését, foglalkozásváltást vagy a költözés kényszerét hozta, hanem olyan igazi és mély krízisek sorozatát, amelyek mellett a védekezést vagy legalább az elrejtőzködést segítő stratégiák alkalmazása gyakorlatilag szóba sem jöhetett.

Mindezt a külső szociológiai jegyek nem magyarázzák: eredeti társadalmi pozíciójuk megragadható ismérvei szerint ugyanis a később menthetetlenül lecsúszó szülők nemigen különböztek az előbbieken bemutatott, sikeresen védekező kortársaiktól. Azaz a két csoportba tartozó családok felmenői körében sem a háború előtt űzött foglalkozások, sem a megélhetés anyagi körülményei, sem a közvetlen környezet polgári-asultsága szerint nem mutatkoztak igazán markáns eltérések. Származásukat tekintve a később deklasszálódók többsége is a polgári kisegzisztenciák köréből jött: a szülők és a nagyszülők általában kistulajdonosok, kereskedők, iparosmesterek voltak. Igaz, azért ebben a csoportban a kép vegyesebb, mint amit fentebb láttunk. Az utóbb kiátkozott családok között ugyanis elvétve akadtak nagyobb tulajdonnal rendelkezők is, és olyanok is, amelyeknek egyes tagjait foglalkozásuk a régi államgépezet bizonyos ki-

emelt posztjaihoz kötötte: főjegyzők, magas rangú katonatisztek vagy vezető beosztású minisztériumi közhivatalnokok voltak. A háttér ennyiben tehát legalább részben predesztinálta őket, hogy a „fordulat évével” beköszönő új rendszernek vagy mint hajdani „kizsákmányolók”, vagy/és mint „a régi világ kiszolgálói” váljanak kitüntetett ellenségeivé. A két polgári háttérű csoport felmenőinek életfeltételei és társadalmi helyzetük egyéb mutatói – a családok lakásviszonyai, iskolázottságuk, kulturális beállítódásuk, nyelvtudásuk, kitekintésük a világra, szakmai ambícióik és társas kapcsolataik – azonban kísértetiesen hasonlítottak egymásra. Jellegzetes „rendi” vonásaik és előtörténetük okán tehát egyforma joggal illethette volna meg mindőjüket az „osztályidegenség” vádja és megannyi büntető következménye.

Mégsem így történt. Az egyik csoport megmenekült a stigma elől, a másik – legalább közvetve – évtizedeken át magával cipelte. Hogy ez miért volt így, ahhoz a magyarázatot mélyebben fekvő különbségek szolgáltatják. A két csoport történetének e sorsot formáló eltérései pedig két jelenségek körül csoportosulnak. Az egyik a világháború okozta krízisek közvetlen családi hatása, a másik a „szem előtt lévő” közösségi pozíciók vállalása.

Bár nehéz feltételezni, hogy a háborút követő egy-másfél évtizedben született nemzedék – így interjúalanyaink – gyermekkorán semminemű nyomot ne hagyott volna, hogy szüleik, nagyszüleik akár fizikai, akár lelki és szellemi értelemben éppen csak lábra álltak a végigélt megrázkódtatások és elemi rettegések után, mégis, a magyar társadalom többségének élete a helyreállítással együtt viszonylag hamar visszatalált a mindennapok normális kerékvágásába.¹² Ha többé-kevésbé épségben hazakerült mindenki, ha begyógyultak a fronton szerzett sebek, ha újra lehetett enni és fűteni, ha a régi mederben folyhatott a munka, ha újra kinyithatott az üzlet, és ha az ünnepeken újra összejöhetett a térben sokfelé sodródott család, akkor az élet alapjában véve valóban *normalizálódott*, és visszamenőleg örülni lehetett, hogy nagyobb baj nem esett. A háborút tehát többé-kevésbé el lehetett felejteni, mert annak összes szörnyűsége egy másik, *nem normális* élethez tartozott. Szemlátomást ez a visszatalálás a normalitásba alapvető élménye volt mindazoknak, akik a szó szoros értelmében *újra* kezdhették, amit a rendkívüli évek kényszerűen megszakítottak – így azoknak a kistulajdonos vagy független értelmiségi családoknak (a „helymegőrzőknek”) is, akikből később polgári háttérük ellenére sem ellenségek lettek, hanem a szocialista berendezkedés megtűrt közkatonái, s akik így – mint láttuk – sikerrel hajthatták végre korábbi társadalmi pozíciójuknak az új időkhez és új körülményekhez igazított konverzióját.

Mindez döntően máshogyan játszódott le a korabeli magyar társadalomnak abban a részében, amely számára a világháború át nem léphető és évtizedes léptékben ki nem heverhető elementáris egzisztenciális veszteségekkel járt. A szocializmus korai éveiben deklasszálódó családok márpedig a társadalomnak ebbe a részébe tartoztak. Ebben a számosságára nézve igencsak kisméretű almintában a háború okozta szélsőséges drámáknak gyakorlatilag minden válfajával találkozhattunk: az egykori család nagy részének elpusztításával a náci lágerekben, kiheverhetetlen betegségbe torkolló front-

¹² Hogy ez a helyreállítás és – főleg – a visszatalálás a „normális” hétköznapiakhoz végül is az igazi feldolgozási munka végigvitele nélkül zajlott le, s ezért részleges és torzult volt, azt napjaink heves indulatoktól fűtött közéleti vitái gazdagon bizonyítják. Ennek ellenére, az adott összefüggésben a fent megfogalmazott állítás talán mégiscsak igaz: úgy látszik, a többség számára a háborús élmények néhány év múltán kívül kerültek a mindennapi életet közvetlenül érintő élettények körén, és számontartásuk a családi emlékezet anekdotikusan fel-felidézett részévé szublimálódott.

szolgálattal, mindent hátrahagyó áttelepüléssel Erdélyből, 1952-ig elnyúló orosz hadifogsággal, a lakosságcserek személyesen végigélt megalázó történetével, munkatáborral, bebörtönzéssel, lefokozással és órák alatt végrehajtott kitelepítéssel. Ahogyan az elbeszélésekből kiderült, ezekben a családokban a háborús krízisek emléke nem egyszerűen a családtörténet régmúltba vesző darabkája, hanem a szó szoros értelmében máig élő múlt. A fél évszázaddal ezelőtti események ugyanis lavinaszerűen gördülő és dagadó krízissorozatot indítottak útjára, ami azután az élet *minden* elemét átította és új pályára terelte: veszteség veszteséget követett, a csúszás megállíthatatlannak látszott. Emberfeletti erőfeszítéseken – többnyire: a korán megözvegyülő anyák teljesítményein – múltott, hogy hosszú hónapok és évek munkájával lassan sikerült az egymásra rakódó válságok során megálljt parancsolni, majd az energiák összpontosításával felemelkedni a padlóról, hogy azután célba lehessen venni a család élethelyzetének lassú konszolidálását. A horizont akkoriban legfeljebb idáig látszott; az elvesztett pozíció helyreállítása vagy az új körülményekhez igazodó behelyettesítése kívül esett a reálisan remélhető esélyek körén.¹³

A lavina kialakulását az elszenvedett drámák közvetlenül személyessé váló és az emberi épséget kikezdő – sőt az embert *megszüntető* – következményei segítették elő. A náci haláltáborokban, illetve a szovjet büntetőlégerekben összeszedett betegségek az apák szerencsés hazakerülése után korai halálukhoz, a börtönévek a várva várt szabadulás után csakhamar beálló szellemi és fizikai megrokkánásukhoz, az egzisztencia-vesztések és az azokat kísérő megalázások a szülők és más rokonok idegeinek felörlődéséhez, mindezek együtt pedig a családok teljes szétzilálódásához vezettek (ha utóbb egy részük újra együvé került is). Egyetlen csoportban sem talákoztunk annyi betegséggel, halállal, korai árvasággal, a testvérek szétszóródásának és a család térbeli szétesésének olyan gyakori nyomaival, mint éppen a „deklasszálódók” családtörténeteiben. Nehéz ma már rekonstruálni, de mindenesetre úgy tűnik: társadalmi lecsúszásuknak éppen az az oka, hogy az ötvenes évek társadalmi, politikai, ideológiai meg rázkódtatásai csak „ráadásnak” jöttek korábbi drámákra, e „ráadást” viszont a szó szoros értelmében nem lehetett már kibírni. Ezek a történetek nem egyszerűen a megrokkánás, hanem a *megroppanás* története. A talpra állás belőlük pedig valóban évtizedeket vett igénybe, sőt a következő generáció – interjúalanyaink – energiáinak is egy jókora darabját a „kizökkent idő helyrebillentésének” életfeladata kötötte le.

A két polgári hátterű csoport szocializmusbeli családtörténete között azonban – mint említettük – nem csak a háborúhoz fűződő élmények jelentették a vízválasztót. Az esélyek és lehetőségek különbségeinek második fontos alakítója a szülők, nagyszülők igen eltérő közösségi szerepfelfogása volt. Láttuk korábban: a „kiátkozást” többé-kevésbé megúszó, majd korábbi helyzetüket az új körülmények közepette gyorsan és sikerrel rekonstruáló családok stratégiájának kulcsfontosságú eleme volt a *rejtőzködés*. „Csak szem előtt nem lenni, csak mindent rendesen, ám csendben megcsinálni, csak kivárni, csak távolságot tartani” – ez volt a szülők magatartási normája a maguk számára, és ez volt nevelési elvük a gyermekük számára. Ezzel a stratégiával pedig két okból élhettek. Egyrészt, mert korábban is a mindennapok „szürke” figurái voltak, másrészt, mert hamar olyan posztokat találtak maguknak, ahol a továbbiakban is „szürkék” maradhattak.

Mindennek szöges ellentétével találkozunk a negyvenes évek végén az új rendszer

¹³ A családtörténeti pálya kiigazítása jóval később és egy nemzedékkel odébb – a hetvenes években és interjúalanyaink élettörténetében – következhetett csak be.

ellenségének kikiáltott, majd hamar deklasszálódó polgárcsaládok itt tárgyalt másik csoportjában. A munka becse, a mívség, a szorgalom ide sorolható interjúalanyaink felmenői számára sem volt kevésbé érték. De a szakmai eredmények alapján méltán kivívott vezető szerep természetesként elfogadott velejárója volt az is, hogy az érintettek tekintélyüket közösségi célokért is latba vetették: a nagyszülők (idősebb interjúalanyaink esetében: a szülők) a harmincas években céhük szószólói lettek, őket választották a helyi ipartestület elnökévé, védnökségükkel rangot és vonzerőt adtak jótékony szervezeteknek, sőt közéleti szerepléseik okán utóbb, a negyvenes évek demokratikus intermezzójának idején a – többnyire baloldali – pártok felkínálta pozíciókra sem mondtak nemet. A széles értelemben vett politizálást az érintett családok tehát generációk óta polgári létformájuk szerves részének tekintették. Bár interjúink családtörténeti részeiben minderre csak áttételes utalásokat találtunk, egy irodalmi idézet a részbeni elhallgatások¹⁴ helyett is beszél, híven érzékeltetve a polgári közéletiség korabeli értelmezését:

„Mattyasovszky Tibor nem annyira a társadalmi, mint inkább a közéleti szereplésben mozog otthonosan. Hogy demokratikus neveltetése megkíméli őt a rangkórságtól, arra mi sem jellemzőbb, mint hogy mind ő maga, mind felesége »névjegyén a nevék mellett nem szerepel családi címer, nemesi előnév, cím vagy kitüntetés«. Társadalmi státusukhoz nem volt szükség e rangok írásbeli bizonyítékára. Mattyasovszky Tibor csak olyan kézcélú mozgalamban vett részt, amelynek céljával egyetértett. Ilyenkor, ha a bizalom feléje fordult, szívesen vállalt vezető szerepet. E közszereplései közül a legfontosabb a Pécsi Kereskedelmi és Iparkamaránál vállalt tisztsége, mely megegyezett szakmájával és életcéljával, a magyar ipar fejlesztésével. Hazafias elkötelezettségből elnöke volt a pécsi Revúziós Ligának, melynek jelentős nemzetközi visszhangja volt. Ez az a »bűne«, amiért 1946-ban a politikai rendőrség letartóztatja. Alapító tagja és első elnöke volt Pécssett a Rotary klubnak... Sajátos egy katolikus család tagjának részvétele egy olyan klubban, amely szabadkőműves kapcsolatait tekintve vállaltan katolikusellenes.” (Jávor Kata: ÉLETMÓD ÉS ÉLETMÓDSTRATÉGIA A PÉCSI ZSOLNAY CSALÁD TÖRTÉNETÉBEN. Akadémiai, 2000. 213–214. o.)

A közéleti szerepek vállalása a háború előtt és alatt, a kiállás a közösség üldözött tagjainak védelmében a nyilas időkben, majd a háború utáni rendcsinálások kezdetén – a kitelepítések és személyi tisztogatások idején –, a bekapcsolódás az ország demokratikus átalakulásával kecsegtető politikába az 1946–1948 közötti években ezeknek a vezető személyiségeknek többé már le nem tagadható ismertséget szerzett. Akár akarták volna később, akár nem: óhatatlanul *szem előtt voltak*. Így pedig könnyen horogra akadtak. Hiszen a példát statuáló rákosista büntetőmozgalomnak éppen olyan figurákra volt szüksége, akiket sokan és sokra becsülnek: racionális számítás volt azt remélni, hogy egy-egy kitüntetett közszereplő kiátkozása „önmagáért beszél” majd a

¹⁴ A probléma bővebb kifejtése túlnyúlna tanulmányunk keretein, de itt mégis meg kell említenünk a jelenkori élettörténeti interjúk szembeötlő – és persze nem csak a nagyvállalkozókat jellemző – sajátosságát: a történeti folyam hézagosságát. Mái élő félelmeket, tisztázatlanságokat és az énazonosságok zavarait jelzi a „kínos” időszakokat érintő feltűnő „maszatolások”, illetve egyes történelmi események – így például a deportálások, munkaszolgálatok, hadifogságok, háború utáni B-listázások, Rákosi-időkbéli lecsukások, a forradalom, az ’56 utáni rendcsinálások stb. – zavart „átugrása” az interjúkban. Minthogy a nagyvállalkozókkal folytatott beszélgetéseink tárgya nem az élettörténet eseményeinek hű pontosítása volt, így kérdezőink is, magunk is hallgatólagosan tudomásul vettük, hogy a családi előtörténetről és a háttérrel annyit fogunk megtudni, amennyit interjúalanyaink maguktól ránk ruháznak. Szemlélatomást: az előbb felsoroltak mellett a felmenők politikai irányultsága, közéleti szerepvállalása, illetve annak összes későbbi történelmi következménye sem igen tartozik az „ildomosnak” tekintett témák közé.

csendes „többiek” számára is. Így azután ezeknek a családoknak rendre a börtön, a lakhelyükről való kiültás, a kitelepítés, a távoli településre való áthelyezés lett a sorsa – valóban „ráadásként” a még ki sem hevert háborús megpróbáltatásokra, amelyekből – láttuk – már amúgy is az átlagosnál több jutott ki számukra. Mindennek folyamányaként „választható” életstratégiaként egyedül a közvetlen túlélés maradt, erősen minimalizált feltételek között:

„Az édesanyámmal akkor hazakerültünk az ő anyukájához, akiket Romániából, Kolozsvárról magyarok ide áttelepítettek, és földönfutóvá lettek... Hát ez a háború vége felé volt, ez a folyamat. És így lett vasutas a család, mert a kanizsai állomásfőnök megszánta a nyitott vagonban a hét gyerekkel a családot... Az édesanyám Kolozsvárott az iskola első tanulója, a tehetség, a zseni. Ide került Magyarországra, és lett belőle a kefégyárban egy szórválogató. És soha nem tudta kiheverni. Egy végtelenül, született intelligens ember volt... És az apám halála után, huszonnégy éves korában összeroppant... Az édesapám egész fiatalon, huszonnyolc éves korában halt meg... Sose volt beteg. És '53-ban segédei voltak. Ő már akkor vállalkozó volt... Az ő erejét, az affinitását, a szervezőképességét, élni tudását örököltem. Az fontos volt számomra, hogy a halála előtti éjjel beszélt a jövőnkéről, és akkor megbeszélte anyámmal, hogy taníttatni fog, merthogy okos kislány vagyok, és az ő gyerekei már diplomások lesznek.” (Interjúrészlet.)

A deklasszálódás következményei – mint arról fentebb már volt szó – jóval túléltek magát a megrázkódtatást. A család státusában és életkörülményeiben bekövetkezett zuhanás, valamint a remény teljes hiánya, hogy helyzetükben belátható időn belül bármi javulás állhat be, érintett interjúalanyaink szüleiből sajátos *alkalmazkodást* váltott ki. Mintha valami módon beletörődtek volna sorsuk változathatatlanágába, az új helyzetre a körülmények elfogadásával válaszoltak. Nem lázadtak (ez akkoriban nyilván értelmetlen és öngyilkos vállalkozás lett volna), sőt inkább *idomulni* igyekeztek. Mi sem jelzi ezt jobban, mint az a tény, hogy bár a szülők a maguk életében soha többé meg sem kísérelték, hogy újra a társadalom rangosabb pozícióiba kerüljenek, gyermekeiket – interjúalanyainkat – erőteljesen támogatták abban, hogy a rendszer politikai szervezeteinek – a KISZ-nek, a pártnak – aktív tagjai legyenek, ezzel pedig „szocialista” értelemben sikeres emberekké válhassanak. Ez az otthoni beállítódás szemlátomást olyan erős volt, hogy a kommunista szervezetekben nem egyszerűen tagságot, de *funkciót* vállaló interjúalanyaink aránya *ebben a csoportban a legmagasabb*, és közöttük adódtak a legnagyobb számban azok is, akik – mintegy jóvátételként a család egykori státusvesztéséért – még a szocializmus összeomlása előtt vezető politikai-szakmai pozíciókba kerültek (a nagyvállalkozói fordulatot pedig nem kis részben e pozíciók tőkésítésével hajtották végre). Kanyargós életpályájuk körülbelül így alakult:

„Az életben mindig gödörből kellett kifelé jutnom. Én nagyon szerencsés családba születtem bele. Ez a szerencse 1945-ig kísért engem, és abban a pillanatban átfordult. Egy egész más minősítést kapott a családom. Osztályidegen és egyéb volt benne mindenki. Nyilván, hogy ez azért elkísért engem az életem folyamán. Négyen voltunk testvérek. Értelmiségi családba születtem. Édesapám akkor főjegyző volt, anyám tanítónő. Az angol kisasszonyoknál végzett ilyen egyházi jellegű tanítóképzőt. Végül is '45-től a megszokott életmódtól rendkívül eltérő módon kellett élni a családnak. Azelőtt mindenünk volt. A mindenben kell érteni azt, hogy fürdőszoba, bejárónő és egyéb. Jutalomképpen apámat '49-ben elhelyezték, miután kirúgták az állásából, visszavették olyan helyre, ahol még villany sem volt, WC az udvaron stb. De nekem szép volt a gyerekkorom, jól éreztem magam a kis faluban, Viszkázon, a Somló alján. Ott végeztem az általános iskoláimat. Azt követően én Tatán jártam mezőipari technikumba. A technikum elvégzése után szerettem volna egyetemre menni, de ez még olyan időszak volt, amikor

még azt azért megnézték, hogy az ember milyen származású, honnan jön, és hova jut. Nem beszélve arról, hogy akkor nagyapáméknál laktam, aki régen gazdatiszt volt, és egyértelműen osztályidegenként volt nyilvánartva. A kitűnő érettségim ellenére nem vettek fel az agrár-ra. Úgy volt, hogy el kell helyezkednem technikusként. De akkor indultak a felsőfokú technikumok, és egy ilyen utőfelvételi lehetőséggel Kiskunhalasra felsőfokú technikumba kerültem. Aztán módosítottam az elképzeléseimet. Elmentem tanítani. Levelezőn végeztem a tanárképző főiskolát. Tíz évig tanítottam. A tízévi tanítás közben, meg hát már azt megelőzően is, általános iskolás koromban már úgy indultam, hogy őrsvezető, aztán középiskolában KISZ-titkár, a felsőfokú technikumban is KISZ-titkár, meg a főiskolán is az lettem. Utána, mikor tanítottam, voltam városi úttörőtitkár, csapatvezető, hát ami ezzel jár. Nagyon szerettem a gyerekeket, a közösséget, a társaságot, ez volt az én léletemem. Ezeket a jegyeket a családból is hoztam. Amikor tanítottam, nagyon közel kerültem az egész falu közösségéhez. Ott művelődésiház-igazgató is voltam. Aztán beválasztottak tanácstagnak, vb-tagnak. Sőt, ha nem volt ott a tanácselnök egy fél évig, akkor ilyen helyettesítő tanácselnök is voltam. Rám figyelt a megyei népfronttitkár, behívtak a megyei népfrontbizottságba munkatársnak. Itt kezdődött egyfajta politikai pályafutásom... nyugdíjba ment a járási népfronttitkár, és akkor oda kerültem... átkerültem a járási pártbizottságra, itt lettem pártreferens, politikai munkatárs voltam... Akkor bekerültem a városi pártbizottságra. Ott a rendszerváltás előtti évben megválasztottak városi titkárnak... mielőtt megszűnt volna, én kiléptem onnan... többszöri próbálkozások után magánvállalkozóként indultam el... Huszonöt éve szőlőm van, borászkodtam. Volt időszak, amikor a jövedelmet pont a borral egészítettem ki. Volt, amikor végül is abból éltem. És akkor eldöntöttem, hogy erre a pályára megyek.” (Interjúrészlet.)

Nagyvállalkozóinknak ebben a csoportjában a politikai szerepvállalás azonban nemcsak a család egykori státuszvesztését volt hivatva ellensúlyozni, hanem azokat a közvetlen következményeket is, amelyekkel a kritikus ötvenes évek interjúalanyaink iskoláztatására és tágabban értelmezett tanulására voltak. Az interjúk tanúsága szerint az élet szétzilálódása (a lágerből hazahozott súlyos betegségek, az apa halála, a támaszt jelentő nagyszülői háttér elvesztése stb.) azt vonta maga után, hogy ezekben a családokban megakadt vagy megszűnt a legfőbb polgári hozomány, a kultúra természetes átadása. Az elemi létért folytatott küzdelemben sem az energiákból, sem a pénzből nem tellett a különórákra, fel sem merült az utazások lehetősége, elmaradt a nyelvtanulás, és rögtönzötté vált az iskolák megválogatása. Azaz a gyerekkori alapok lefektetésében nagy hézagok mutatkoztak. Ez pedig később, a továbbtanulásnál ütött vissza:

„Később, amikor én megszülettem, az édesapám ebben a szakmában [olajlaboráns] nem tudott elhelyezkedni, mert a háború után a kozmetikumokat is Oroszországból, illetve a Szovjetunióból hozták be, ismerjük a Krasznaja Moszkva illatát. Ezáltal a másik szakmáját folytatta, a szobafestő-mázoló szakmájából próbálta fönntartani a családját. Aztán... figyelembe vették az érettségijét... és így oktatási vonalon ipari tanulókat oktatott... Nyolcadikos évetem a Jász utcai általános iskolában, illetve akkor már gimnáziumban fejeztem be. Nem volt más választásom, mert az anyagi helyzetünk nem volt valami óriási 1961-ben, elmentem szobafestőnek... Én nagyon szerettem nézni azt, amit az édesapám csinált... Tízéves koromtól én már segítgettem valamit apámnak. Ez a szakma úgy közel állt hozzám, ez tetszett meg. Valahogy idegenkedtem a gépészeti vonaltól. Az volt a divat, hogy vagy esztergályosnak, vagy szerszámkészítőnek mentek. De ezek nekem ismeretlenek voltak. Nem álltak közel hozzám. Tehát elmentem ipari tanulóknak, és '63-ban, amikor fölzsabadultam, akkor... én úgy éreztem, hogy nekem ez kevés. Nem azért, mert zavaró volt, hanem mert többet éreztem magamban. Na most a családi háttér anyagilag ezt nem tudta biztosítani. Morálisan, erkölcsileg igen, mert én akkor már néptáncos voltam, és a néptánc vonalán azért eléggé kitágult a világ más vonalon is... Szerettem volna to-

vábbtanulni, és meg is tettem. Szülői ösztönzés is közrejátszott... A gimnáziumnál csak az érettségi volt a terv, de pusztán csak azért kerültem én a gimnáziumba, mert könnyebbnek tűnt, mint az Ybl Miklós Építőipari Technikum. Aztán később mégiscsak odakerültem.” (Interjúrészlet.)

Éles ellentétben a státusukat megőrizni képes családok fiaival, a deklasszálódott háttérből kikerülő interjúalanyaink fiatal éveinek iskolai pályautja igen-igen kanyargós volt. Vagy a szülők anyagi helyzete, vagy az „osztályidegenség” bélyege (leggyakrabban pedig a kettő kombinációja) játszott közre, de a „sima” nappali iskolázatásnak igen hamar vége szakadt. Nemegyszer még a középiskolai érettségit is felnőtt fejjel kellett pótolni. Bár más esetekben a helyzet ennyire drámai azért talán nem volt, főiskolai vagy egyetemi továbbtanulásról hosszú évekig ott sem lehetett szó. Így azután nem csoda, hogy az esti vagy levelező oktatásban megszerzett diplomák aránya mind közül ebben a csoportban a legmagasabb: a kérdéses családokból kikerült interjúalanyainknak a *fele* így jutott hozzá a felsőfokú végzettséghez. Ha mindezt meggondoljuk, valóban érthetővé válik: a feltehetően meglévő személyes és családi averziók ellenére a pártba való belépésen és a mozgalmi szerepvállaláson kívül nemigen kínálkozott más kapaszkodó a családi státus további süllyedésének megállításához, illetve a lassú visszakapaszkodáshoz. Igaz, az iskolai út töredezettségét és a szükséges papírok késői megszerzését néha a rendkívüli tehetség és a valahol rejtetten mégiscsak elsajátított tudások és készségek hathatósan ellensúlyozták. Ha pedig ez volt a helyzet, akkor a kiugró szakmai siker is kellő alapokat teremthetett a későbbi vállalkozáshoz:

„1946. június 5-én születtem Budapesten. Az édesapám kereskedő volt, az édesanyám először háztartásbeli, aztán elvégzett egy mérlegképes könyvelői tanfolyamot, és könyvelő volt. Apukám üzletvezető volt egy szövetületben a Petőfi Sándor utcában, aztán a Váci utcában, aztán átment a Népművészethez. Előbb maszek volt az apu, csak közben elvették tőle az üzletet. A Vörös Csillaggal szemben lévő selyemüzlet volt az övé. Azt vették el az államosításkor. Bár előre szoltak neki, hogy államosítják, de az apu úgy döntött, hogy nem vesz ki semmit. Ami elég sok gondot okozott, mert közben kint volt munkaszolgálaton, és cukorbeteg jött haza. Utána került a Bétexhez, utána pedig a Népművészethez. Ott lett üzletvezető. Mindig abba az üzletbe tették, ahol szar volt... Én a Hernád utcába jártam iskolába, az egy nagyon kellemes időszak volt. Utána felvételiztem a Kossuth Lajos Gépipari Technikumba, ahol is az első év végén kirúgtak, mert műhelygyakorlatból megbuktam... Akkor elmentem elektroműszerésznek, gyorsan elkezdtem, hamarabb befejeztem, ha valaki jó volt, akkor ezt lehetett. Akkor elmentem a BHG-be dolgozni, ahol a kísérleti üzemben dolgoztam, közben elkezdtem a Bánki Donát Gépipari Technikumot este. Azt is elvégeztem. Közben átkerültem a Műszaki Kutató Intézetbe, ott mint technikus dolgoztam. És utána mint tudományos segédmunkatárs, közben már jártam a Bánki Donát Műszaki Főiskolára. Mikor befejeztem, akkor tudományos munkatárs lettem. Utána jártam a közgazra kétéves marketingre, közben akkor még volt a Föxi-maxinak a szakosítója, azt végeztem... Közben lettem tudományos munkatárs, főmunkatárs, aztán marketing-főosztályvezető, aztán vállalkozási főmérnökhelyettes. Tizenhét évig dolgoztam a kutatóintézetben, ami nagy dolog volt.” (Interjúrészlet.)

Mindent egybevetve a szocializmus kezdeti éveiben folytatott osztályharc mára reparálhatatlan töréseket okozott. Abban a csoportban, ahol a háború előtti pozíciók ismeretében a leginkább várhatnánk a nagyvállalkozással szervesen társuló nagypolgári beállítódás újraeledését – és ez a „deklasszálódók” itt jellemzett, mind közül a leghányatottabb családtörténeti útja –, a tradíciók szétporladása mindennél erőteljesebb volt. A pusztulás olyan mértékűnek bizonyult, hogy – mint interjúink tanúsítják – inkább újbóli építkezésről, semmint az egykori töredékek szorgos összerakásáról kell ma

gondolkoznunk. Igaz, más esetekben – és erre leginkább a „helymegőrző” családokból kikerült nagyvállalkozók adják a példát – a (nagy)polgári létforma fontos vonásainak legalább részbeni átörökítése mégiscsak megtörtént.

Összességében interjúinkból azonban úgy tűnik, hogy amit a hajdani kultúrából az elmúlt évtizedekben továbbvihettek, az a kiemelkedő sikeremberek esetében e kultúra egykori önmagának igencsak átírt változata, pontosabban annak töredezett mása – mintegy utalásszerű jelzése esetében. Hogy e mélyreható transzformációkból mennyi a történelem kényszere és mennyi annak természetes módosító hatása, azt ma még nehéz eldönteni. Annyi azonban bizonyos, hogy amit az ezredforduló nagyvállalkozói mozgósíthatnak, azt – a sokezernyi kisvállalkozóhoz és a civil szféra tízezernyi kezdeményezését életben tartó kisközösséghez, értelmiségi és más csoportosuláshoz hasonlóan – ők is a szocializmus évtizedeiben tanulták – hol élelmesen élve a rendszer kínálta lehetőségekkel, hol azok ellenében. Így tehát érthető, hogy a késő kádári évek egykor *felemásnak* nevezett polgárosodása esetükben sem máról holnapra kalapálódik „nyugatiásan” egyneművé. Mégis, ahogyan az interjúkból kiviláglik, esélyeik másokhoz képest talán átlagon felüliek. Ennek fényében pedig nem látszik túlzottnak a várakozás: ha jól sáfárkodnak a rájuk bízott „hozománnyal”, akkor belátható történelmi időn belül portréikat a száz leggazdagabb magyarról hírt adó éves kiadványon túl az új hazai nagypolgárság – egyelőre megalapításra váró – arcképcsarnokában is ott látjuk majd.

Jegyzetek, irodalom

A könnyebb áttekinthetőség kedvéért a szövegben szereplő lábjegyzeteket arab számozással, a főként irodalmi hivatkozásokat tartalmazó végjegyzeteket pedig római számozással láttuk el.

I. A kérdést tárgyaló bőséges irodalomból hadd hivatkozzunk itt csak utalásszerűen néhány – magyar nyelven is hozzáférhető – klasszikus, illetve újabb keletű munkára. Lásd: Max Weber: *GAZDASÁGTÖRTÉNET*. Ford. Erdélyi Ágnes. Közgazdasági és Jogi, 1979 és *A PROTESTÁNS ETIKA ÉS A KAPITALIZMUS SZELLEME*. Ford. Gelléri András és mások. Gondolat, 1982; Alexander Gerschenkron: *A GAZDASÁGI ELMARADOTTSÁG TÖRTÉNELMI TÁVLATBÓL*. Ford. Halmos Károly és mások. Gondolat, 1984; Bácskai Vera: *A VÁLLALKOZÓK ELŐFUTÁRAI*. Magvető, 1989; Gyáni Gábor–Kövér György: *MAGYARORSZÁG TÁRSADALOMTÖRTÉNETE – A REFORMKORTÓL A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚIG*. 2., javított kiadás. Osiris, 2001; Kuczsi Tibor: *KISVÁLLALKOZÁS ÉS TÁRSADALMI KÖRNYEZET*. Replika Kör, 2000; Laki Mihály: *KISVÁLLALKOZÁS A SZOCIALIZMUS UTÁN*. Közgazdasági Szemle Alapítvány, 1998; Lengyel György:

GAZDASÁGI SZEREPLŐK ÉS MAGATARTÁSOK. *Szociológiai Szemle*, 1998, 2. szám, 47–67. o.; Losonczy Ágnes: *POLGÁROSODÁS – FOGALOM ÉS VALÓSÁGA*. *Replika*, 1993, 11–12. szám, 94–107. o.

II. A politikai okokból állandósított mozgatószocializmusbeli történetéhez lásd: Pető Iván–Szakács Sándor: *A HAZAI GAZDASÁG NÉGY ÉVTIZEDÉNEK TÖRTÉNETE 1945–1985 I. AZ ÚJJÁÉPÍTÉS ÉS A TERVUTASÍTÁSOS IRÁNYÍTÁS IDŐSZAKA*. Közgazdasági és Jogi, 1985; Vági Gábor: *MEZŐHEGYES*. Századvég, 1994.

III. Lásd erről részletesen: Szabó Miklós: *POLITIKAI KULTÚRA MAGYARORSZÁGON 1896–1986*. Medvetánc-könyvek, 1989; Gyarmati György: *A KÁDERRENDSZER ÉS A RENDSZER KÁDERE AZ ÖTVENES ÉVEKBE*. In: Fokasz Nikosz–Örkény Antal (szerk.): *MAGYARORSZÁG TÁRSADALOMTÖRTÉNETE 1945–1989*. 1. kötet. Új Mandátum, 2000, 176–187. o.

IV. Lásd erről: Örkény Antal: *A TÁRSADALMI MOBILITÁS TÖRTÉNELMI PERSPEKTÍVÁI*. *Váltság*, 1989, 4. szám, 20–33. o.; Gáti Tibor–Horváth Ágota: *A HÁBORÚ ELŐTTI KISVÁROSI KÖZÉPSTÁLY UTÓTÖRTÉNETE*. In: Fokasz Nikosz–Örkény Antal

(szerk.): MAGYARORSZÁG TÁRSADALOMTÖRTÉNETE 1945–1989. 2. kötet. Új Mandátum, 2000, 281–300. o.

V. A változatos okokból történő kényszermozgatás több száz dokumentumával találkozhat az Olvasó Kardos Sándor–Jávor István–Kovács Albert–Kenedi János–Pető Iván–Vági Gábor: „HOL ZSARNOKSÁG VAN, OTT ZSARNOKSÁG VAN” című dokumentumkötetében (Héttorony, é. n.)

VI. A kényszerű váltások összetett és súlyos életkövetkezményeiről lásd: Losonczy Ágnes: ÁRTÓVÉDŐ TÁRSADALOM. Közgazdasági és Jogi, 1989.

VII. Az itt felsorolt „búvóhelyeket” és sajátosan „szocialista” mobilitási pályákat bőséggel tárgyalja az elmúlt évtizedek hazai szociológiai irodalma. Hadd utaljunk itt elsősorban

a következő munkákra: Andorka Rudolf: A TÁRSADALMI MOBILITÁS VÁLTOZÁSAI MAGYARORSZÁGON. Gondolat, 1982; Solymosi Zsuzsa–Székelyi Mária: MÉRNÖKGENERÁCIÓK CSALÁDI ÉS ÉLETKÖRÜLMÉNYEI. *Szociológiai füzetek*, 41. szám, 1987; Kemény István: VELÜNK NEVELKEDETT A GÉP. SZOCIOLÓGIAI TANULMÁNYOK. VITA, 1990, illetve KÖZELRŐL S TÁVOLBÓL. Gondolat, 1991; Vági Gábor: MAGUNK, URAIM: TELEPÜLÉS, TANÁCS, ÖNKORMÁNYZAT. Gondolat, 1991; Czákó Ágnes–Kuczai Tibor–Lengyel György–Vajda Ágnes: VÁLLALKOZÁSOK ÉS VÁLLALKOZÓK 1993. KSH, 1994; Horváth Ágota (szerk.): AZ ELMESÉLT IDŐ. CSALÁDSORSOK A HUSZADIK SZÁZADBÓL. Max Weber Alapítvány–MTA Szociológiai Intézet–Kávé Kiadó, 1996.

Csengery Kristóf

EZT RÖGTÖNÖZTE, AMIKOR MÁR HÓNAPOK ÓTA EGY SORT SEM SIKERÜLT ÍRNI

Talán beindul még, egyszer talán
bedurran a motor;
mélyéről az iszapos, sötét tudatmedernek
valamit tán még felkotor

a görcsösen kaparászó tíz ujj,
mely értelem után kutat,
de nem talál mást: zsákmánya lyukas lábos, törött rugó,
kicsorbult élű kés, rozsdás lakat.

Verset ebből hogy eszkábáljon össze,
kérdi magától a bűvár, szegény;
hol itt a gondolat, hol az érzés,
hol vannak a fogalmak, s legkivált: hol a fény,

melynek a sorok dallamából
vég nélkül áradnia kellene?
Itt csak enyészet van, rég elhajított tárgyak,
és semmi delejes vonzás, semmi zene.